

DOVRŠENÍ
PŘEDBĚLOHORSKÉ KULTURNÍ TRADICE
V LITERATUŘE EMIGRANTSKÉ
A NÁSTUP PROTIREFORMACE
V LITERATUŘE DOMÁCÍ

(Od dvacátých do padesátých let 17. století)

České povstání, jež skončilo tragicky bitvou na Bílé hoře, nebylo lidovým revolučním hnutím jako husitství, nýbrž šlo v podstatě o povstání stavovské. Konflikt byl sice podmíněn krizí feudalismu a měl pokrokovou povahu po té stránce, že šlo o boj proti reakčnímu absolutismu Habsburků a o nezávislost českého státu, nemohl však vyústit v buržoasní revoluci, v jakou vyústila např. revoluce nizozemská nebo anglická, neboť probíhal bez účasti lidových mas a měšťanstvo nebylo tak politicky silné, aby se mohlo stát hegemonem boje.

Představitelé odboje sledovali úzce sobecké cíle. Boj stavů s Habsburky byl projevem rozporu mezi příslušníky vládnoucí třídy; šlo o to, zda strhne na sebe ve státě moc panovník nebo stavy, vlastní smysl boje byl však zastřen tím, že boj probíhal ve formě náboženské, ve formě boje protestantismu s katolicismem. Bojovou silou povstání přitom oslabovala naprostá nejednotnost stavovské fronty. Vedla šlechta, ta však k sobě nedovedla pevně připoutat města a zainteresovat lid. Snažila se sice získat města připomínáním jejich moci v husitské době a působit na lid náboženskou propagandou, města však v důsledku sobecké politiky šlechty rychle ochabla ve svém poměru k povstání a také poddaní, kteří z počátku s povstáním sympatisovali, vycítili pravý smysl boje a povstávali nakonec stejně proti vrchnostem katolickým jako nekatolickým.

Nejtragičtější bylo na poraženém povstání to, že jeho potlačení mělo neblahé následky pro celý náš další národní vývoj, neboť vítězova pomsta stihla celou národní pospolitost. Obnovené zřízení zemské, vydané Ferdinandem II. roku 1627 pro Čechy a po roce i pro Moravu, které zajišťovalo Habsburkům dědičně český trůn, zavádělo do správy dvojjazyčnost a jako jediné náboženství uznávalo katolicismus, způsobilo, že tak vlastně byla ztracena státní samostatnost, němčina vytlačovala češtinu a husitská tradice byla umlčována. Majetek účastníků odboje byl konfiskován a na jejich místo se tlačili dobrodruzi z celé Evropy, kteří byli národu cizí a v lidu viděli jen pracovní síly. Vlna emigrace způsobila, že Češi ztratili během několika málo let většinu vzdělavců a šlechty. Doma zůstali konvertité a katolická menšina, výkvět národa odešel za hranice. Města byla zbavena politické moci a rychle se poněmčovala. Tak mizela rychle vyšší vrstva českého měšťanstva, která mohla být schopna nést další vývoj.

Zůstal však poddaný lid, kterému nebylo dovoleno opustit zem, a právě on nesl na svých bedrech těžké následky porážky, k níž došlo v boji za cizí zájmy. Lid se však nesmířil s nástupem reakce a nevzdal se dalšího boje. To dobře viděli držitelé moci, a proto vynaložili všechny prostředky k zlomení jeho odporu. Tomu cíli měla sloužit i násilná rekatolisace, s níž bylo započato hned po vítězství Ferdinandově nad povstáním, ale která byla dokončena až v padesátých letech. Většina obyvatelstva přijala tehdy v důsledku drakonických opatření katolické náboženství (byť často jen naoko) a ostatek prchal ze země. Tím se skončila etapa ve vývoji protireformace a zároveň v literárním životě.

Pro literární život bylo v této době charakteristické rozštěpení literární tvorby na literaturu domácí a literaturu emigrantskou. Domácí literatura se vyvíjela v nesvobodě a pokrokovou tradici v ní nesla hlavně ústní lidová slovesnost; zato literatura emigrantská mohla udržovat pokrokové tradice i v projevech tištěných. Literární život od dvacátých do padesátých let se však nedělí jen prostorově, ale i časově, a to na dva úseky: první tvoří léta dvacátá, která jsou doma dobou nejistoty a prvních náporů protireformace a v emigraci dobou nadějí na brzký návrat; druhý úsek jsou léta třicátá až padesátá, v nichž doma probíhá prudký útok protireformace, zatím co emigrace pomalu tone v cizím moři.

*

Dvacátá léta tvoří v literárním vývoji přechodný pás. Následky bělohorské porážky se totiž v kulturním životě neprojeví okamžitě a také protireformační úsilí se nerozvinulo hned s plným důrazem. Tak v dvacátých letech ještě dožívalo kulturní dědictví předbělohorské. Nejistá válečná situace a také politické ohledy (císařův spojenec saský kurfiřt Jan Jiří byl luterán) způsobily, že protireformace nastupovala postupně. Také emigrace neproběhla naráz a poražení doma se nevzdávali bez odporu.

O tom, jak trval odpor poražených, svědčí např. dopis adresovaný *Věrným synům božím*. Vyzýval k brannému odporu proti tyranstvu Antikrista a jeho synů, kteří oloupili nekatolíky o svobodu a statky a naposledy i o jejich duše. List, poukazující ohnivými slovy na statečnost starých Čechů, byl nalezen roku 1627 u jednoho potulného kazatele. — O odporu ve městech svědčí to, že si nekatolíci měšťanského a rytířského stavu, aby ušli vyhnanství, kupovali zpovědní lístky, které měly sloužit jako důkaz, že přijímali pod jednou způsobou. Farář Vavřinec u sv. Vojtěcha Většího v Praze takovými machinacemi nesmírně zbohatl, byl však [udán a spolu s více než stem měšťanů uvězněn (1626). Již z dvacátých let máme však také zprávy o zabavování kacířských knih.

V dvacátých letech nebyla tedy ještě úplně přetržena literární kontinuita s předbělohorskou dobou. MIKULÁŠ DAČICKÝ tehdy dopisuje poslední listy svých *Pamětí* a také jiné projevy soukromé literární tvořivosti, jako např. *zápisy v soudobých štambuchích*¹, ukazují pokračování kulturní tradice. V našich zemích

¹ *Štambuch* se v této době říkalo knížce pro pamětní zápisy přátel, památníku.

ještě žili nekatoličtí spisovatelé, kteří se nepoddali tlaku a literárně tvořili. To platí především pro KOMENSKÉHO, který píše útěšné spisky, mezi nimi *Labyrint*. Některé spisy dokonce vyšly v tajných tiskárnách. Naděje lidu byly také živeny rozličnými proroctvími; máme např. svědectví o tom, že se opisovala *proroctví KOTTEROVA*, která už roku 1625 přeložil Komenský a zaslal do Čech svému tchánu Janu Cyrillovi.

Od samého počátku je však vidět v literárním životě vítězství katolické strany. Vyskytly se verše patolízalsky chválicí novou situací (*Exekucí aneb vykonání vejpovědi a ortele spravedlivého a hrozného nad rebely*, připisované Šimonu Lomnickému), v nichž promlouvá patrně zbabělost některých poražených, ale vítězná katolická strana se projevila zejména v ostrých a nenávistných satirách staroměstského měšťana MICHALA PĚČKY z RADOSTIC, který stál za povstání na straně Ferdinandově a musel proto roku 1618 prchnout. Pěčka, známý již dříve jako básník, vrátil se po Bílé hoře s Ferdinandem do Prahy a vylil svou nenávisť v několika latinských satirách. Vítězství Ferdinandovo oslavil ve veršovaném letáku *Deo gloria, aquilae victoria, leoni infamia* (Bohu sláva, orlovi vítězství, lvu potupa). Ve veršovaném pamfletu *Petri Rybaldi Peruani satyrarum liber* (Kniha satir Petra Rybalda Peruánce — 1622) přímo chrlí potupu na český národ. Nenávist projevil také v krátké prozaické satire *Encomia Bohemorum* (Chvalořeči na Čechy), která čtena odpredu byla oslavou Čechů, ale čtena pozpátku se změnila v hanopis.

Ze strany protestantské (snad bratrské) vznikla na tuto skladbu parodie tím, že na místo Čechů bylo dosazeno jméno jezuitů, a tak vznikla nenávistná satira *Encomia Jesuitarum* (Chvalořeči na jesuity).

Oficiální představitelé nové vlády však byli zpočátku poměrně umírnění; Pěčkův hanopis vydaný pod jménem Petra Rybalda, který vzbudil obecné rozhořčení, dali zabavit a veřejně spálit. V dvacátých letech ostatně protireformace postupovala dost nespěšně a omezovala se na vydávání spisů potřebných k náboženskému životu. Sem patřil např. kancionál JIŘÍKA HLOHOVSKÉHO *Písně katolické k výročním slavnostem* (1622). Dále se pěstovala legendistika, představovaná zejména rozsáhlým souborem *Vitae sanctorum, to jest Životové, skutkové a mučedlnictví, též i zázraky svatých a světíc božích, na každý den celého roku rozvržené* (1625), které přeložil z Vavřince Suria jezuita ALBERT CHANOVSKÝ († 1645)². Účelům protireformace sloužily i propagační spisy, jako FRANTIŠKA z ROZDRAŽOVA († 1658) *Rozbroj o kalich* (1626), snažící se vylíčit kališnickou minulost jako dílo ďáblovo a nepřátelské vlasti. K výchovnému účelu se užívalo i oblíbených hádanek (podle tehdejší terminologie „pohádek“), zvláště pro

² LAURENTIUS SURIUS (1522—1578), rodem z Lübecku, byl mnichem v kolínském kartusiánském klášteře. Svým dílem *De probatis Sanctorum historiis* (O hodnověrných historiích světců, 1. vydání 1570—1575 v šesti svazcích) vytvořil vzor pro pozdější legendistiku. — Křestní jméno Chanovského je uváděno střídavě *Albrecht* i *Albert* (viz *Knihopis*); jde pouze o variantu téhož jména.

mládež. Typická je rozsáhlá sbírka *Sprostnost katolická, to jest Pohádky křesťanské, rodičův s dětmi, učitelův s mládeží, hospodářův s čeledí etc.* (1637). Podobné sbírky dosáhly v pozdějších letech velkého rozšíření a přetiskovaly se až do 18. století.

Hlavní předpoklady pro rychlý rozvoj protireformace a pro potlačení předbělohorské kulturní tradice byly vytvořeny sloučením Karlovy university s vysokým učením jezuitským v Klementinu a výsadním postavením jezuitského řádu v duchovním životě. K tomu ještě přistupovala sílící emigrace, která oslabovala kulturně domácí literaturu a přenášela už v dvacátých letech značnou část literární produkce do zahraničí.

Emigrace probíhala v několika vlnách. Nejprve museli opustit zemi bratrství kněží, pak všichni nekatoličtí kazatelé, kteří se nějak zúčastnili povstání, a konečně Obnovené zřízení zemské dovolovalo pouze katolické náboženství. Vystěhovat se však směla jen šlechta a měšťané, lid musel zůstat, protože majitelé feudálních panství potřebovali pracovní síly.

Emigrace způsobila nepochybné třídění duchů. Oddělili se od sebe ti, kteří byli ochotni vzdát se světového názoru svých předků a za trochu klidu chovat se loajálně, a lidé důslední, kteří se nezaprodali. Tak se stalo, že během několika let ztratily naše země své nejlepší intelektuální představitele, kteří mohli být lidu duchovními vůdci. Lid zůstal opuštěn, vydán zcela na pospas protireformační propagandě, a to se projevilo v celém dalším vývoji. Vzdělanci ztratili váhu, ale lid si přece udržel schopnost bránit se náporu svými vlastními silami. Tak se vlastně doma vzdělanci sami vyřadili z řad pokrokových činitelů.

Emigrace se ubírala několika směry — na Slovensko, do Německa, Polska i Holandska — a vytvořila několik středisek (Perno, Žitava, Drážďany, Lešno, Amsterdam), v nichž vyvinula činnost přímo horečnou. V dvacátých letech, kdy se zdálo, že se válečné štěstí každou chvílí obrátí, zaměřovala se zejména na spisy útěšné. Tak např. roku 1626 vyšel (snad v Perně) spisek *Angelus pestilentialis. Posel boží* od MATĚJE JANDY ČECHŤICKÉHO, rozvádějící myšlenku, že osud exulantů je trest od boha za spáchané hříchy, ale že je to trest spravedlivý, neboť bůh se dotýká svých věrných morovou ranou jen proto, aby je zachránil před věčným pekelným ohněm.

K útěšným spiskům také patří literárně celkem bezvýznamný spis JIŘÍHO GALLIHO *Wasserquell, to jest Duchovní pramen čerstvé vody*, napsaný v Řezně roku 1625, který však zůstal v rukopise. Některé spisy byly vydány latinsky, a proto měly poměrně velkou publicitu. Takový spis složil např. ONDŘEJ HABERVELŠ, *Hierosolyma restituta* (Obnovený Jeruzalém, vyšel v Haagu 1622), nebo ŠIMON PARTLIC z ŠPRINCERKU, v polatinštlé podobě Partlicius: *Mundus furiosus* (Zběsilý svět — 1622).

Do stejné souvislosti patří i propagační spisy líčící utrpení emigrantů, jako *akademické řeči*, které měl ve Vitenberku SAMUEL MARTINIUS z DRAŽOVA v letech 1623 až 1624, JAKUBA JACOBAEA *Idea mutationum Bohemo-evangelicarum in florentissimo regno Bohemiae* (O proměnách mezi českými evangelíky v kvetoucím království českém — Amsterdam 1624) nebo spisek JANA ROSACIA

HOŘOVSKÉHO († po 1637) *Koruna newadlá mučedlníkův božích českých*, oslavující popravené představitele českého povstání (1621 v Perně; spisek vyšel i německy). Utrpení evangelíků sledoval i VÍT JAKEŠ ve spise *Obrana kalichu svatého neb Historia spisu církevního o založení jak prvotní tak i v království českém církve Kristovy od času Bořivoje až do roku 1631* (Perno 1631).

Svým zaměřením je zvláště zajímavý spisek JAKUBA JACOBÆA *Otii vernalis aegrisonnia* (Trudnosnění jarní prázdně). Jacobæus jej vydal hned po svém příchodu na Slovensko 1627 v Košicích, aby jím získal sympatie pro českou věc. Je to drobná sbírka latinských básní věnovaných Jiřímu Rákóczimu a jeho rodině, hlavní nadějí protihabsburské oposice v Uhersku. Tím se Jacobæus ukazuje jako předchůdce politických plánů Komenského.

Vedle toho se psaly hojně spisy polemické, které se snažily utvrdit emigraci ve víře. Z nich je důležitý překlad knížky kurfiřtského kazatele v Drážďanech Matyáše Hoë *Evangelická ruční knížka* pořizený KRYŠTOFEM MEGANDREM († před 1636); vyšla v Perně 1627 a byla znovu vydávána až do 18. století. Je to polemika s katolicismem, jejímž překladem chtěli patrně čeští vystěhovalci v Perně osvědčit svou pravověrnost. Spis byl až do josefínských dob základní věroučnou příručkou u českých i slovenských luteránů.

*

Počátkem třicátých let se zdálo, že se změní situace ve prospěch samostatnosti českého státu. Sasové obsadili na čas Prahu a s nimi se vrátila část emigrace. Brzo však byla Praha dobyta nazpět a naděje emigrace na návrat zmizely; začala tonout v cizím přívalu, zatím co se doma rozjela kola proti-reformace s nebyvalou prudkostí. Tento nápor trvá až do let padesátých.

Za této situace emigranti dožívali svůj život bez naděje na návrat, ale s cizím prostředím nesplyvali. Přímo hladověli po českém slově, a snažili se proto literárně žít. Pořizovali si např. pro svou potřebu sborníčky písní a zapisovali různé události. Po této exulantské literatuře máme však celkem málo stop. Mizela a zapadala, jak zapadali její tvůrcové. Byla skládána pro osobní potřebu, bez nároku na publikaci, jen zřídka sloužila většímu okruhu. Nás zajímá hlavně jako doklad o úzkostech i nadějích svých skladatelů, kteří se chvěli nejen o svůj osobní úděl, ale i o osud celého národa.

Tuto literaturu představuje např. ADAM TESÁK (1580—1655); pokračoval v Drážďanech v zápiscích, které si poznamenával do Veleslavínova Kalendáře historického na vložené listy jeho otce Jiří Tesák Mošovský († 1617). Opisovaly se i starší spisky, např. PAVEL STRÁNSKÝ si opsal počátkem třicátých let někde v Sasku, nejspíše ve Freiberku, do rukopisného sborníčku svůj Okřík a popis požáru Pražského hradu od Hájka z Libočan. Pro svou potěchu a bez nároků na publikaci překládal různé náboženské spisky v třicátých a čtyřicátých letech v Drážďanech VÁCLAV SVATKOVSKÝ (1589—po 1650).

Exulantská tvorba nezůstala ovšem omezena jen na díla určená soukromé potřebě; tak vznikala literatura šířená tiskem mezi exulanty samými i mezi publikem mezinárodním. Tato exulantská literatura pokračovala celkem v tradicích předbělohorských. Předbělohorské literární tvorbě se však nemohla vyrovnat už proto, že její omezené pole působnosti mělo za následek tematické zúžení a že se vyvíjela mimo živý organismus národa. Většinou to byly spisky náboženské a polemické, příležitostná kázání, modlitby a písně. Literatura odborná byla v naprosté menšině. Přestože však emigrantská literatura žila daleko od masy českého lidu — i když se dostávala do Čech, nebylo bezprostředního styku spisovatelů s publikem —, neocítala se v úplném vzduchoprázdnu, neboť měla konsumenty na Slovensku. Přesto však ve svém celku nedovedla tvůrčím způsobem rozvíjet kulturní dědictví a planěla. Jedinou výjimkou byl Komenický, který dovedl i v cizím prostředí vytvořit dílo významu světového.

Pobělohorská emigrace nemá obdoby v našich dějinách. Ještě po staletích mluví k nám živou řečí emigrantské písně vyjadřující hloubku bolesti zdeptaných, kteří opustili vlast a vydali se za nejistým osudem do nehostinné ciziny, aby tam čekali lepší časy. Typickým příkladem je drobný soubor *Nové písně některé*, vydaný anonymně 1631, snad v Lešně, KOMENSKÝM. Jiné písně jsou dochovány v netištěných sbornících, jako např. *těšínské lamenty*, z nichž dva se vztahují k roku 1629 („Ach, jaká přišla rána“, „Ach, ach, milí Těšíňští“) a třetí k roku 1654 („Pozorujte bedlivě smutných naříkání“). Všechny navazují na tradici lidové duchovní písně. Ve verších složených Václavem Svatkovským a dochovaných v uvedeném již sborníku ozývá se i vzdálený ohlas písně Ktož jsú boží bojovníci: „Nevažmež sobě statků pro víru stratiti, však stokrát víc slibuje bůh nám navrátiti.“ Právě tyto verše jsou příznačné pro bezvýchodné postavení emigrace: naděje v boha a jeho spravedlnost nemůže se jí stát výzvou k položení života v boji jako u husitů, nýbrž jen útechou, že po smrti bude lépe. Slabost emigrace vyžívající se v zoufalství odráží se zde velmi výrazně. A podobný duch k nám vane i z emigrantských pamětí, mezi nimiž jsou nejznámější *Paměti na léta 1624 až 1648* zapsané JANEM JIŘÍM HARANTEM Z POLŽIC (1580— asi 1648), mladším bratrem popraveného Kryštofa.

Zajímavé jsou též rukopisné paměti, které si zapisoval VÁCLAV NOSIDLO z GEBLIC do kalendáře na způsob deníku. Jsou v nich zachyceny osudy emigrace v Sasku do roku 1636; Nosidlo zemřel asi o málo později, nejspíše v Perně. — Na čas se vrátil v třicátých letech z emigrace MATĚJ KROCINOVSKÝ (či Krocín, 1583—1648), ale byl jat, žalářován a vypovězen. Historii svého žalářování roku 1636 vypsál ve spise *Carceres Crociniani* (Vězení Krocínova — 1644). Jiný osud měl JIŘÍK KEZELIUS, jinak Bydžovský, píšá v Mladé Boleslavi (* 1576); roku 1627 byl vyobcován a odešel do Perna, po dvanácti letech, když se osada v Perně rozpadla, se však vrátil a zůstal trvale doma. Napsal *Kroniku mladoboleslavskou*, kterou dovedl až do své smrti 1654.

Tyto paměti byly rázu soukromého. Byl však učiněn i pokus o napsání velkého díla pro informaci ciziny. Mezi bratřími snášel látku k takovému marty-

rologiu ADAM HARTMAN, který žil od roku 1632 v Lešně († 1691). Spis pak byl sepsán několika bratry a vyšel 1647 a znovu 1648 jako *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae*; roku 1655 byl vydán česky v Lešně jako *Historia o těžkých protivenstvích církve české*.

Zvláštní důležitost u exulantů měla proroctví. Už na počátku českého povstání se vyrojilo ve střední Evropě mnoho proroků a průběhem války jich přibývalo. Proroctví se snažila zasáhnout do vývoje událostí a podporovat jednotlivé strany. Tak např. četná proroctví věstila, že vláda Fridrichova přinese zlatý věk, a tím oživovala lidovou chiliastickou víru. Proroctví se zapojovala do letákové literatury doprovázející válku (perem bojovaly všechny strany) a byla citlivým seismografem. Letáková literatura byla většinou německá a latinská, ale některá proroctví se šířila i česky. Tak vyšla tiskem na konci dvacátých let proroctví Kotterova (1629). V téže době působila na bratry též proroctví Kristiny Poniatowské. V letech čtyřicátých a později měly mezi bratřími ohlas revelace Mikuláše Drabíka. Všechna tato proroctví vydal později latinsky KOMENSKÝ v Amsterodamě pod titulem *Lux in tenebris* (Světlo v temnotách — 1657) a po druhé, rozhojněně, jako *Lux e tenebris* (Světlo z temnot — 1665 až 1667). — Literární význam proroctví arci nemají, ale jsou zajímavým dokladem toho, jak se slovesná tvorba podílela na průběhu bojů a snažila se do nich zasahovat. Ozývá se v nich celá škála citů, kterou prožíval tehdejší člověk, od vášnivé vůle k činu až do hloubek pesimismu a bezmocné nenávisti.

Emigrace netvořila jedolitě těleso; nejen proto, že byla rozptýlena do různých středisek, ale především proto, že se dělila na nepřátelské náboženské strany, které měly ovšem různá centra. Oběma hlavním náboženským stranám, bratřím a luteránům, bylo totiž ze sousedních zemí otevřeno jen Slovensko, kdežto v Německu se vytvářela střediska luteránská a v Polsku bratrská. Luteráni směřovali hlavně do blízkého Perna a Žitavy a do Drážďan, bratří do Lešna. V těchto městech měla emigrace i své školy a tiskárny. Hlavními kulturními středisky naší emigrace se stalo Perno a Lešno, obě tato centra však vzala ještě v 17. století za své; česká osada v Perně byla rozmetána roku 1639 a osada v Lešně zanikla po požáru města roku 1656.

Nejlépe byla organisována bratrská emigrace v Polsku. V Lešně byla veliká bratrská kolonie a zde se konávaly od roku 1632 bratrské kněžské synody. V Lešně byla i vyšší škola, gymnasium, které mělo podle usnesení bratrské synody z roku 1635 čtyři třídy. Roku 1628 byla do Lešna přenesena tiskárna z Kralic, knihovna a archiv. Vyšší školy bratrské byly také v Toruni, Poznani aj.

V Perně, Drážďanech a Lešně se tiskla především literatura náboženská a polemická. Právě polemická literatura ukazuje nejlépe na bezvýchodnost a neplodnost emigrace, která se vyžívala ve vzájemných sporech a dívala se především do minulosti.

Náboženské spory však nesmíme chápat beze zření k situaci, která je vy-

volala. Nešlo o samoučelná hádání, ale o spory, které měly nejednou politický dosah. To se projevilo hlavně u luteránů, jejichž spory s bratřími byly motivovány mimo jiné neochotou saského kurfiřta trpět na svém území jiné náboženské skupiny než luterány. K tomu se ještě družila ctižádost hlavního literárního mluvčího saských emigrantů, zmíněného již SAMUELA MARTINIA z DRAŽOVA, který se usadil po pouti cizinou v Perně, kde měl od roku 1629 tiskárnu, a vyžíval se v prudkých polemikách s bratřími. Pro tyto polemiky jsme náchylni vidět jej příliš bratrskými očima, a to vedlo starší badatele k zjednodušujícímu hodnocení. Martinus byl však nepochybně osobnost velikého formátu a nevšedního literárního nadání. I když jeho rozsáhlá tvorba pro svůj převážně příležitostný ráz zapadla a pro další literární vývoj neměla význam, zaujme nejen jako doklad rozháraných poměrů v emigraci a její roztržičnosti, ale i jako svědectví o Martiniově stylistické obratnosti a literární kultuře.

Pokud se emigrace nevybíjela v náboženských sporech, dívala se ráda do minula. Dokladem toho je např. monumentální dílo luterána PAVLA SKALY ZE ZHOŘE, který opustil Čechy ve službách Fridricha Falckého, ale roku 1622 se od něho oddělil a žil pak ze svého jmění až do smrti (1640) ve Freiberku v Sasku. Skala byl člověk nevšedního vzdělání a rozhledu a své pero dal do služeb snaze obhájit předbělohorské poměry. Nejprve napsal *Chronologii církevní* (1628) a pak přistoupil k spisování *Historie církevní* o deseti rozsáhlých svazcích (některé mají až 1700 stran). Toto obřímí dílo, psané se zaujetím přesvědčeného straníka i s nevšedním stylistickým uměním, je důležité zejména pro poznání posledních let před Bílou horou, o nichž píše Skala z autopsie.

Skalovo dílo nebylo vydáno tiskem, zato se však dočkal veliké publicity hutný spis *Respublica Bojema* (O státě českém) od PAVLA STRÁNSKÉHO ZE STRÁNKY U ZAP (1583—1657). Tento novoutraktivista, universitní mistr, rektor školy a pak písař v Litoměřicích, emigroval roku 1627 a usadil se konečně jako profesor v Toruni. Jeho spis vyšel 1634 v Leydenu, kde knihtiskaři bratří Elzevirové vydávali sbírku pojednání o evropských státech. Kniha byla určena cizině, kterou měla informovat o českém státě, a proto ji Stránský složil latinsky. Pojal ji jako obranu českých protestantů a předbělohorského státu. Podává všestranné poučení o Čechách a zejména hájí teorii, že Čechy jsou monarchie volební. Tím dokazoval, že legitimním panovníkem byl Fridrich Falcký a že Habsburkové nemají na český trůn právo. Knihou proniká i silný zájem o otázky sociální a o lid, Stránský kritizuje stavy, kteří lid ujařmili a zbavili města práv. Díla si vážil i Balbín, který jeho teorii o Čechách jakožto monarchii volební rozvinul ve svém spise *Epitome*.

Stránský složil ještě dva další spisy o evropských zemích, *Respublica Germanica* a *Respublica Hungarica*; ty však nedosáhly významu jeho práce o státě českém.

Za účelem obhajoby stavovského povstání vznikla v emigraci kniha luterána JAKUBA JACOBBAE *Ecclesiarum evangelico-bohemiarum status modernus*; do češtiny ji přeložil roku 1632

MATĚJ KROCINOVSKÝ s názvem *Církví evangelických v Čechách nynější způsob*. Na bratrské straně měla podobné poslání publikace ONDŘEJE Z HABERNFELDU (HABERVEŠLA) *Bellum Bohemicum* (Česká válka), vydaná 1645 v Leydenu. Habernfeld chtěl burcovat před vestfálským mírem protestantskou Evropu ve prospěch české věci, ale jeho vášnivá obrana českého povstání a obžaloba Habsburků neměla praktického významu a zapadla.

Zcela zapadla také literatura doprovázející různé události vnitřního života emigrace, jako např. kázání, pohřební řeči, knížky pro náboženský život apod., i když šlo o díla šířená knihtiskem (např. KROCINOVSKÉHO kázání, jež měl po smrti Martinia z Dražova). Šlo o díla sloužící konkrétní potřebě, která nechtěla a ani nemohla zasahovat do domácí problematiky a která byla zahleděna jen a jen dozadu. Proto nemohla mít ohlas a zmizela s pamětí na události, k nimž se poutala.

Zvláštní význam pro naši emigrantskou literaturu mělo Slovensko. Uherská šlechta vedená Gabrielem Bethlenem (Bethlen Gábor) podporovala sice české povstání, ale málo důrazně, a Bethlenovi se podařilo proto uzavřít výhodný mír, jímž se dostalo uherským stavům úplné amnestie a potvrzení náboženských svobod. I když byl i na Slovensku v dalších letech katolicismus na postupu a evangelíci neušli pronásledování, protireformace tam nebyla nikdy důsledně provedena, a proto se ve slovenské oblasti mohla rozvíjet vedle literatury protireformační také literatura pokračující v předbělohorské kulturní tradici. Tím se udržovala naše kulturní kontinuita, která pak ožila za obrození.

Slovensko mělo pro českou literaturu v období vládnoucí protireformace význam po dvojí stránce. Jednak se na Slovensku mohla konsumovat česká literatura tištěná v zahraničí, která se do českých zemí dostávala jen v malé míře, a byla proto prakticky neznámá, jednak se na Slovensko uchýlovali čeští emigranti, a to nejen ze sousední Moravy, ale i z Čech. Tak např. po vydání Obnoveného zřízení zemského emigroval na Slovensko JOSEF HELIADES, mistr svobodných umění, známý též jako latinský básník († po 1639). Heliades byl rektorem školy v Českém Brodě a později se stal zámožným měšťanem a radním. Na Slovensko odešel s přítelem Janem Vokálem, který působil na česko-brodské škole. Vokálův syn Václav, který byl tiskařem, rozvinul pak na Slovensku vydavatelskou činnost. Nejdříve asi v Senici, kde vydal 1636 spisek emigrantského kněze z Tábořska JAKUBA JOHANIDESA TEHOVSKÉHO *Virtutes Christi* (s podtitulem „Ctnosti nejsvětější a nejspasitelnější syna božího a blahoslavené vždycky čisté Panny Marie boha a člověka pro nás narozeného Ježíše Krista k následování každému pobožnému člověku potřebné a velmi užitečné“). Senice byla však pro Václava Vokála jen zastávkou, neboť již příštího roku jej nacházíme v Trenčíně, kde pak působil trvale jako tiskař. Po jeho smrti vedla tiskárnu vdova.

Do Trenčína se uchýlilo více českých nekatolíků. O tom, že se i v novém prostředí kulturně vyžívali, svědčí např. pohřební kázání, která zde pronesl nad českými exulanty ADAM BENEŠOVSKÝ (Wolfius; do Trenčína se vystěhoval z Polné). V Trenčíně vydal Benešovský také latinskou báseň na piešťanské

lázně. K české emigraci v tomto městě patřil i ONDŘEJ SIVÝ, valašskomeziříčský měšťan, známý rukopisnou kronikou o Valašském Meziříčí. Na smrt jeho synáčka napsal Heliades česky a latinsky *Carmina* (Písně), která vytiskl Vokál.

Emigrace na Slovensku měla zvláštní postavení, neboť zůstávala v mezích monarchie a žila v prostředí jazykově i kulturně blízkém českému. S novým prostředím však splývala jen emigrace luteránská, obdobně jako splývali před Bílou horou s českým kulturním prostředím spisovatelé slovenského původu, kteří působili v Čechách a na Moravě (Jiří Tesák Mošovský, Pavel Kyrmezer). Bratrská emigrace se naproti tomu isolovala a splývala v pozdějším vývoji spíše s maďarskými kalvinisty.

Nejvýrazněji dokládá splývání české luteránské emigrace se slovenským prostředím těšínský rodák JIŘÍ TŘANOVSKÝ (Tranoscius, 1592—1637). Po studiích v Německu působil v Praze, pak v Holešově a ve Valašském Meziříčí. Odtud emigroval do Slezska, kde pobyl tři roky v Bělsku, a konečně se uchýlil na Slovensko. Zemřel jako kněz v Liptovském Mikuláši. Své básnické nadání prokázal latinskými ódami, které vydal tiskem po odchodu na Slovensko, ale složil již dříve na Moravě nebo v Bělsku: *Odorum sacrarum sive hymnorum Georgii Tranoscii Thesinensis libri tres* (Tři knihy svatých ód neboli hymen Jiřího Třanovského Těšínského — 1629 v Břehu). Jeho hlavní význam je však v duchovní lyrice české. V Levoči vytiskl 1636 veliký kancionál *Cithara sanctorum. Písně duchovní staré i nové*. Je to rozsáhlá sbírka obsahující soubor starších písní husitských, vlastní skladby Třanovského i písně jeho spolupracovníků. Tato sbírka (zvaná také stručně „Tranoscius“) se stala nejčastěji vydávaným kancionálem na Slovensku a užívá se jí mezi slovenskými evangeličky dodnes.

Cithara vycházela tiskem nejen na Slovensku, ale i v cizině, např. v Lubani (Lubaň), v 19. století v Pešti. Novější vydání byla postupně doplňována. To platí zejména pro vydání, které pořídil roku 1684 DANIEL HORČÍČKA (polatinštěle Sinapius), a pro vydání z roku 1745, redigované SAMUELEM HRUŠKOVIČEM.

Význam slovenské oblasti pro zachování naší literární kontinuity není dosud náležitě prozkoumán, ale už dnes je jasné, že k ní Slovensko přispívalo dvojím způsobem: jednak tím, že slovenská literatura psaná tak zvanou bibličtinou byla ještě v době obrozenecké pocítována v českých zemích jako součást literatury české, a jednak tím, že se díky Slovensku udržovala literární činnost české emigrace. Emigrantská literatura počítala totiž z velké části právě s odbytem na Slovensku. O tom, že byla na Slovensku v oběhu, dodnes svědčí výskyt emigrantských tisků ve slovenských knihovnách. Některé emigrantské tisky se dokonce dochovaly na Slovensku jako unikáty.

Sílu pokrokové tradice české kultury nejlépe dokládá největší zjev naší emigrantské literatury, JAN AMOS KOMENSKÝ (1592—1670), v jehož díle bylo syntetisováno a zároveň dovršeno úsilí měšťanské kultury 16. století o vytvoření národní vědy a o rozšíření vzdělanosti. Komenský byl už svým původem spjat s kulturním světem měšťanstva. Vyrostl v tradicích husitských, jak je udržovala jednota bratrská, ale i v tradici humanistické. Měl světový rozhled,

byl vzdělán na zahraničních universitách, ale to jen posilovalo jeho lásku k vlasti. Stále myslel na její lid, a pokud nezmizely poslední naděje na návrat emigrace domů, promýšlel uspořádání kulturních a náboženských poměrů ve vlasti. Z této půdy vyrostly i jeho pedagogické spisy koncipované původně česky, *Didaktika* a *Informatorium školy mateřské*. Zároveň se však staral o rozptýlené příslušníky jednoty a ještě v šedesátých letech vydával v Amsterdamě pro jejich potřebu náboženské spisy.

Vzdálen od rodné země, Komenský nepodléhal trvalé depresi tak jako mnozí jiní. Nepřestával ani po vestfálském míru věřit, že se zase vláda navrátí do rukou těžce zkoušeného českého lidu. Od celé ostatní emigrace se však nejvýrazněji liší tím, že do svého programu zahrnul celé lidstvo, jemuž věnoval *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské — 1657).

Ve svém mnohostranném díle se Komenský neprojevuje jen jako hluboký myslitel (spisy pedagogické, pansofické a irénické), ale i jako umělec slova, ať jde o prózu psaný *Labyrint* nebo o veršovaný překlad žalmů nebo o duchovní písně. Přitom dovede mluvit k lidu, jadrně a srozumitelně. Zaměřením k životní praxi navazuje na dědictví Štítného a Husovo, a úsilím o srozumitelný výraz rozvíjí dále snahy o lidovost literatury, které tvoří páteř vývoje naší kultury od samého počátku literárního vývoje. To, že v pobělohorské době mohl vyrůst tak veliký zjev jako Komenský, nejlépe ukazuje na sílu a živou podnětnost naší pokrokové tradice, zakotvené hluboko v lidu.

Komenský byl s lidem ve stálém spojení i v emigraci. Jako biskup jednoty bratrské a učitel znal jeho potřeby. Přitom však neustrnul a získal světovou slávu. Jako muž světového formátu a rozhledu, scestovaly po cizině a spřátelený s učenci světového jména, měl veliká měřítka a díval se na kulturu ve světovém rámci. Proto se jeho pokrokových jazykových učebnic užívalo i na jesuitských školách a přes konfesionální propast našel pro něj slova obdivu Bohuslav Balbín.

Zatím co emigrace pomalu tonula v cizím moři, domácí tvorba se octla úplně v rukou protireformační propagandy. Válečné události sice provádění protireformace na čas zastavily (saský vpád roku 1631), ale když po vestfálském míru opustily poslední švédské posádky naše země, protireformace se prováděla znova se zvýšeným úsilím. K tomu účelu byla zřízena protireformační komise, která prošla v letech 1651 až 1654 jednotlivými kraji. Její úspěch byl však jen zdánlivý. Lid nezapomněl na svou husitskou minulost, a o tom, že se ho nepodařilo opravdu získat pro nový pořádek, svědčí nejlépe lidová povstání, která trvala po celou protireformační dobu a zachvacovala nejednou veliké oblasti.

Literární tvorba podporující protireformační úsilí byla úplně ovládána

jesuitským řádem, který získal v literárním životě klíčové postavení, neboť měl ve svých rukách censuru. Pod jeho dozorem vycházela literatura zaměřená jednostranně nábožensky, snažící se však spojit náboženskou propagandu s apelováním na vlastenecké cítění. Právě vlastenectví splývalo v této literatuře s katolictvím, které bylo pojmáno nejen jako jediné pravé náboženství, ale zároveň jako jediné náboženství skutečně české, odpovídající staré domácí tradici odvozované od doby Karla IV. Být dobrým Čechem znamenalo podle této literatury být dobrým katolíkem.

Tím byla veškerá životní problematika redukována na otázky náboženské, celý život byl viděn náboženským prismaem. Podobně tomu bylo ovšem i v literatuře emigrantů, ale tam se náboženská tradice připínala k pokrokovým silám našeho dějinného vývoje; domácí protireformační literatura tuto tradici popírala.

Jednostranně náboženské zaměření literatury se výrazně projevilo i v jejím hrdinovi. Je jím — jako ve středověku — světec. V této době byl to však už hrdina nečasový, neboť literatura předcházejícího století si vytvořila hrdinu z tohoto světa, hrdinu blízkého myšlení a cítění měšťanstva a lidu. Proto se také oficiální protireformační literatura, i když líčila světce české a časově blízké své době, vzdalovala od skutečného života. Nic nepomáhal jazyk lidu srozumitelný a představová oblast lidu blízká, sám hrdina byl lidu cizí. Lid nacházel svého hrdinu na okraji tvorby v laciných zábavných knížkách, znova přetiskovaných po celé protireformační období, a sám si jej vytvářel, nejednou s pomocí této četby, ve své slovesnosti ústní.

Po stránce jazykové nebyl v prvních desíletích po Bílé hoře dosud patrný nápadný zlom. Doma působili ještě spisovatelé odchovaní humanistickou kulturou předbělohorskou a udržovali jazykovou kontinuitu s veleslavínskou dobou. Po stránce ideové však nemohli vtisknout kulturnímu životu výraznou pečeť; nezbylo jim, než se přizpůsobit poměrům, jestliže nechtěli dát přednost emigraci nebo odmlčení. Avšak v časovém průběhu se ztrácela i jazyková kontinuita, tak jak odcházela starší spisovatelská generace, a na další kulturní vývoj působila neblaze souhra několika činitelů. Praha přestala být panovnickým sídlem, a tím byla stlačena na město druhého řádu. Zároveň zmizela s emigrací velká část inteligence a to se nejtěživěji projevilo v nedostatku domácích kněží. Tento nedostatek byl nahrazován povoláváním Němců a Poláků, ale ti se těžko sžívali s českým prostředím, nehledíc k tomu, že nestačili zaplnit mezery a že bývalo proto třeba spojovat několik farních osad v jednu. To všechno neblaze působilo na kulturní úroveň domácího prostředí. Proto zůstal vlastně izolován i profesor lékařské fakulty MARCUS MARCI (1595—1667), jehož spisy byly evropského významu.

Humanistická tradice však přesto byla velikou kulturní silou. Jak hluboké kořeny zapustila, je vidět i ze soukromých písemných památek, k nimž patří především koresponden-

ce. — Pro poměry po Bílé hoře jsou zvláště zajímavé dopisy VILÉMA SLAVATY z počátku třicátých let, v nichž si pisatel uvědomuje mimo jiné příval cizinců. Pro ušlechtilost svých pisatelů mají trvalou hodnotu dopisy dvou šlechticů, paní KATEŘINY ŽEROTÍNOVÉ († 1637) a paní ZUZANY ČERNÍNOVÉ (1600—1654). Vystupují v nich výrazné postavy žen držících pevně otěže hospodářských starostí svých panství a zároveň dobrých Češek. Paní Kateřina jako nekatolička opustila s manželem Čechy, nikdy se však neszila s cizím prostředím. Paní Černínová je zvláště výrazná tím, že jako katolička nepodlehla vášnivému náboženskému nesnášenlivosti a v protikladu k většině vysoké šlechty, k níž svým rodem náležela, nikdy se neodcizila češtví a vždy se k němu hrdě hlásila. Zajímavý protějšek její korespondence tvoří dopisy prosté ženy z lidu, šafářky na jejích jihočeských statečích DOROTY JÍNOVÉ PÁCOVSKÉ, z nichž promlouvá věrlá oddanost k paní Zuzaně.

Katoličtí spisovatelé, kteří působili po Bílé hoře v Čechách, nemohli ovšem těžit z humanistické tradice v celém jejím rozsahu, nýbrž navazovali na její jesuitské křídlo. Tím však bezděky humanistickou tradici pokrývali a lámali. Jesuité mohli totiž vydatně těžit z jazykové kultury humanistické, ale její obsah jim byl cizí. Navazování na jesuitskou literaturu, která byla u nás pěstována od příchodu jesuitského řádu v padesátých letech 16. století až do Bílé hory, nebylo pak plodné, neboť její tradice nezakotvila v lidu, a proto se nemohla stát oporou pro vytvoření skutečně živého proudu nových literárních hodnot.

Největší překážkou zdárného rozvoje literatury byl ovšem úbytek náročnějšího čtenářstva způsobený emigrací. Jak neblaze působil tento úbytek vzdělaného čtenářstva již v prvních desetiletích po Bílé hoře na literární produkci, je vidět už z toho, že některá díla nevycházejí tiskem. Platí to např. pro literární obranu kancléře VILÉMA SLAVATY Z CHLUMU A KOŠUMBERKA (1572 až 1652), nazvanou *Historické spisování*. Toto rozsáhlé dílo o čtrnácti knihách mělo být odpovědí na pamětní spis, který napsal pro cizinu vůdce českého povstání hrabě Matyáš Thurn. Práce je významná materiálem, který přináší, a také jazykově a stylisticky je na výši, ale na její vydání nebylo pomýšlení. Nebyla ostatně ani psána se záměrem publikačním. Podobně HEŘMAN ČERNÍN Z CHUDENIC (1579—1651) nevydal svůj zajímavý *Deník cesty do Konstantinopole 1644 až 1645* tiskem. To jen dosvědčuje, že vzdělanci přestali být rozhodujícím činitelem v literárním procesu.

Literatura se obracela v první řadě k lidu. Protože však knihtisk byl úplně v rukou držitelů moci, nemohla se stát tištěná kniha pravým výrazem lidového myšlení a cítění. To musíme hledat v ústní slovesnosti lidové a v tvorbě pololidové, která se udržovala v povědomí rukopisně. Právě tato tvorba nám podává obraz o tom, jak skutečně lid žil. Zle se dařilo chudším vrstvám ve městech, ožebračených válkou, ale venkovský lid žil v bídě nepředstavitelné. Pozemkovou držbu ovládlo několik velkých církevních i světských feudálů a začleňování poddanského hospodářství do hospodářství dvorů vedlo k stále větším nárokům na robotní povinnosti. Po skončení války přistoupila k válečným zkázám ještě agrární krize a robota se stávala nejtěžší formou feudální

renty, neboť vrchnost si zajišťovala pracovní síly při úbytku obyvatelstva, který nastal po dlouhé válce, zvyšováním robotních povinností. Proto se nevolnictví stále více utužovalo, utlačovatelský aparát stále zesiloval svůj tlak. Osou sociálního vývoje se stal prudký boj mezi robotníky a vrchností. Protikladné zájmy držitelů moci a lidu se promítají do literárního života jako protiklad literatury oficiální a tvorby lidové, po případě pololidové, který se v průběhu dalšího vývoje stále prohlubuje.

Oficiální literatura zaměřená na venkovský lid a nižší vrstvy lidu městského záměrně šířila kult pověry a mystiky. Zvláště oblíbeným literárním druhem byla legenda libující si na způsob legend středověkých v líčení nadpřirozena. Uchvacovala lidovou fantazii vypravováním o zázracích, působila na cit popisováním strašných muk, která museli podstoupit mučedníci, a na druhé straně líčením nebeských slastí, jimiž byli odměněni. Pro tuto literaturu bylo příznačné také směšování světské erotiky s duchovostí, které se u nás projevuje výrazně od poloviny 17. století hlavně v kultu P. Marie. Rozšiřoval se kult zázračných obrazů a soch a vznikala síť poutních míst. Shromáždění při poutních a misionářských kázáních měla vzbuzovat extatické nálady v lidu, odvádět jej od pozemských strastí a dusit v něm revoluční nálady.

Z autorů legend byl nejplodnější Jiří PLACHÝ (Ferus, 1585—1655), který vedl jesuitskou tiskárnu v Klementinu a byl blízký Slavatovi, jemuž opatroval prameny pro Historické spisování. Jako kazatel u sv. Salvátora dovedl strhovat posluchače řečnickým uměním, které jeví již výrazné prvky řečnického umění barokního. Jako legendista si všímal především českých světců a světic (Václav, Ludmila, Vojtěch, Jan Nepomucký, Anežka, Cyril a Metoděj); kladl přitom důraz na zázračný a vůbec nadpřirozený živel. Známý je též *Mappou katolickou* (1630), vyprávějící o postupu katolické církve proti pohanům a zvláště proti reformaci. V kulturním životě třicátých až padesátých let měl tento plodný spisovatel vůdčí místo.

Vedle legend se pěstovalo se zvláštní oblibou duchovní básnictví. I zde se obnovuje typická středověká tematika, jak ukazuje *Zatracený³ duše hádka s tělem svým před poutníkem* — nový překlad proslulého Visio Philiberti (Vidění Filibertovo), a to celého, i se závěrečnou scénou drasticky líčící pekelná muka. V popředí poesie je však duchovní píseň. Bylo to dáno snahou nahradit lidu oblíbené nekatolické kancionály. Ze skladatelů písní vynikl rytíř ADAM MICHNA z OTRADOVIC (asi 1600—1670), varhaník v Jindřichově Hradci, proslulý mariánskými skladbami a opěvováním českých patronů. Pro jeho tvorbu je typická sbírka *Česká mariánská muzika, radostná i žalostná* (1647), v níž najdeme nejen prvky tehdy módní idylky, ale i barokní prolínání erotiky s duchovostí. Michnova tvorba však jeví také prvky lidové, a proto měla značný ohlas,

³ *Zatracený* = zatracené (ve významu odsouzené do pekla).

takže např. jeho vánoční píseň „Chtíc, aby spal, tak zpívala synáčkovi“ zlidověla. Jako básník aktualizoval především zvukovou stránku jazyka, liboval si v bohatém rýmu a umělé strofice. Ve slovním výběru pozorujeme u něho zálibu v obratech a v obrazných rčeních z lidové řeči. Tyto prvky rozvíjel pak dále v obou svých mladších sbírkách, *Loutna česká* (1653) a *Svatočasná muzika* (1661). Charakteristickým znakem Michny básníka je také smysl pro přírodu a schopnost smyslově ji vychutnat. Tím jeho přírodní líčení nabývá konkrétnosti a zdravé smyslovosti.

Od samého začátku se objevují písně zpracovávající oblíbené barokní téma o nestálosti a marnosti pozemského života, jako např. skladba „*Proč svět rytěříje pod bídnou marností*“, doložená již v kancionále Jiřka Hlohovského *Písně katolické* (1622) a přetiskovaná pak až do 18. století. Podobných písní byly celé desítky.

Světská poesie je mimo hlavní vývojový proud literární a v naprosté menšině. Představují ji zejména milostné písně, netištěné nápisy v památkách a jiné verše příležitostné. Existovala sice bohatá poesie lidová, ale vzdělanější vrstvy se spíš snažily o napodobování módní lyriky, jaká se šířila z Itálie a Francie. Je to vidět i po jazykové stránce v cizích slovech a obratech zejména z milostné oblasti. Tato tak zvaná alamodová poesie⁴ byla asi značně oblíbena, ale měla jen úzkou sociální základnu. Dosvědčuje to dochovaný sborníček alamodových písní, který věnoval jménem neznámý kavalír „urozené *panně Anně Vitanovské z Vlčkovic a na Nihošovicích*“ 1631. Oblíbeným tématem této poesie je nárek milence a koketování se smrtí; básně bývají vyšperkované alegorií a postavami z mythologie.

Příležitostného rázu je i rozsáhlé veršování VÁCLAVA JANA ROSY († 1689) *Discursus Lipirona, to jest smutného kavalíra, de amore aneb o lásce per potentias et passionnes animae suae vedený* (1651), složené ve stejném duchu módní tehdy galantní poesie. Rosa zveršoval tuto skladbu k svátku milované panny. Je to báseň alegorická, využívající prostředků alamodové poesie, složená v rozmanitých strofách. Zálibou v přírodním líčení se hlásí Rosa k Michnovi. Jako dílo příležitostné a zároveň pokus o exklusivnější literaturu se však nedočkal *Discursus* vytištění; snad na ně autor ani nepomýšlel.

K světské poesii patří také verše skládané k různým příležitostem pro žebřavé žáky a zejména skladby zpracovávající soudobé události, jako např. anonymní historická *Píseň o králi denemarském* (o dánské válce 1624—1629) nebo dvě *písně o zavraždění Valdštejna* složené VÁCLAVEM FRANTIŠKEM KOOMÁNKEM (Spis naříkání stromův českých a Spis krátký o žalostném a nenadálém zahynutí v létu 1635), v nichž je kladena Valdštejnovi za tragickou vinu ukrutnost a nemilosrdnost. Autor sám není o Valdštejnově vině zcela přesvědčen a kolísá mezi oddaností k císaři a obdivem k Valdštejnovi. Podobných písní o Valdštejnovi vzniklo více.

⁴ Podle francouzského *à la mode* = moderní.

Velmi intensivně bylo pěstováno jesuitské školské divadlo, které sloužilo propagačním účelům, i když původní záměr školních her byl didaktický, to je učit žáky latinských škol elegantnímu vystupování a obratnosti v mluvním projevu. K didaktickému cíli se však připojovala snaha působit na širší okruh diváků, kteří byli zváni na tato představení, zejména z řad rodičů, oficiálních osobností a příznivců školy. Hry byly původně — jak to bylo dáno jejich didaktickým zaměřením — latinské, ale z ohledu na širší publikum vznikaly i hry české a německé. Školské hry dávali jesuité již v 16. století, kdy soutěžili se stranou podobojí, ale po Bílé hoře dostali vlastně monopol na školství a tím i na drama, jímž obratně a účelně doplňovali protireformační úsilí své školské výuky.

Jesuitské latinské školství se stalo zvláště úspěšným nástrojem protireformace, neboť bylo dobře vybaveno,⁵ řídilo se ve všech rádoých provinciích týmž promyšleným učebním řádem (*Ratio studiorum*, po prvé vydán 1599) a jesuité byli dobří psychologové, kteří dovedli působit i na jinověrce a získávat si je; to se nejednou výrazně projevilo už v době předbělohorské.

Jesuitské latinské školy měly dva stupně: *studia inferiora* (nižší, o pěti třídách; protože první třída mívala oddělení, mluvívá se také o škole šestitřídni), kde byla hlavním předmětem výuky latina, a *studia superiora* (vyšší, obyčejně tříletý kurs), kde se poskytovalo v podstatě stejné vzdělání jako na artistické fakultě. Vysoké školství jesuitské tvořily *akademie*, které měly právo udělovat akademické hodnosti. V našich zemích byla taková akademie v Praze již od uvedení řádu do Čech a v akademii se rozvinula i latinská škola v Olomouci (promoční právo dostala roku 1574). Pražská akademie splýnula po Bílé hoře s Karlovou universitou (tak vznikla universita Carolo-Ferdinandea). — Síť jesuitských latinských škol byla poměrně hustá už v 16. století (Praha, Olomouc, Brno, Český Krumlov, Jindřichův Hradec atd.) a na všech těchto školách se hrálo. Vrcholu dosáhla u nás jesuitská dramatika v době pobělohorské.

Jesuitská dramatika nás udivuje množstvím kusů i námětů; jsou v ní např. hry biblické a hry o svatých, ale najdeme i hry legendární a historické. Oblíbené byly alegorické hry oslavující příznivce řádu z řad šlechty i hierarchie. Na prostého diváka se snažili jesuité působit zejména nádherou scénické výpravy.

Vlastní produkci jesuitských her, totiž jejich texty, známe bohužel málo; většinou se nám dochovaly jenom tituly divadelních kusů nebo stručné tištěné obsahy (*synopse, periochy*), které měly asi podobnou funkci, jakou mají dnešní divadelní programy uvádějící stručně obsah kusu. Mnohé z těchto synopsí jsou české, ale to není svědectví o tom, že by sama hra byla česká. Naopak je pravděpodobné, že česká synopse byla pořízena právě tam, kde se hrálo

⁵ Jako přípravné kursy zřizovali jesuité při latinských školách i školy „dětinské“, kde se malí žáci učili v mateřském jazyce číst a psát. Naproti tomu venkovské národní školství bylo po Bílé hoře na nízkém stupni. Ke zřizování a udržování škol na venkově nebylo mnoho ochoty. Nová šlechta až na malé výjimky zabraňovala poddaným vzdělávat se, protože se bála ztráty pracovních sil, a národní školství zůstávalo záležitostí církve. Učitelství bylo řemeslo povolované církví a vrchností, k němuž nebyla požadována větší kvalifikace než znalost psaní, čtení a počtů.

latinsky a publikum bylo latiny neznalé. Hodnota těchto her byla různá. Mnohé kusy byly psány pro okamžitou potřebu, ale je nesporné, že jezuitské divadlo jistým způsobem působilo na hry pololidové a lidové.

Přechodný pás mezi tvorbou vytvářenou pro lid exponenty protireformace a tvorbou čistě lidovou tvoří tvorba pololidová. Tato tvorba byla určena většinou pro drobné měšťanstvo a zámožnější vrstvu selskou a s oblibou líčila lidový život. Lid v ní býval často hrubě karikován, takže některé skladby vypadají na první pohled, jako by byly psány z pozice lidu nepřátelské. Ve skutečnosti však tomu tak není. Byla to literatura určená publiku, které dobře znalo život utlačovaného lidu na vsi, ale bylo nad něj povzneseno, a proto se na něj dívalo svrchu, aniž však jeho postoj k lidu byl antagonistický a nepřátelský.

Typem takové tvorby jsou krátké frašky, tak řečená interludia. Hrávaly se obyčejně o masopustě a o posvícení, kdy chodili po venkově kantoři a rektori škol a prováděli po hospodách i po chalupách rozličné šprýmy, aby si přivydělali. Herci v těchto hrách, které si kantoři často sami skládali, bývali jejich žáci. Pro zpestření bývaly do interludií vkládány i vložky taneční a zpěvní.

Pobělohorská interludia byla vyhraněna, pokud šlo o volbu jednajících osob, o náměty i o postoj ke skutečnosti. V interludiích vystupovali vesměs nebo skoro vesměs příslušníci selského prostředí, nejčastěji hloupý sedlák a jeho žena. Přitom byli hrubě karikováni; prostředí samo, jakož i lidový život bývaly však zobrazovány s primitivním realismem. Hry mívaly mravokárnou tendenci, ale tato tendence nebyla nezbytná. Zdá se, že byla do her vkládána jen proto, aby církevní vrchnost jejich provádění nezakázala.

Dnešního čtenáře zaujmou pobělohorská interludia zejména proto, že zobrazují — jako snad žádné jiné soudobé památky — lidový život na konci třicetileté války a v prvních letech poválečných v jeho opravdové podobě; při jejich četbě nám přímo defiluje před očima doba plná bídy a útisku. Odraz není sice nelomený — už proto ne, že frašky nebyly psány přímo lidem a pro lid — ale pozorné oko dovede za humornými scénami vystopovat prudký třídní boj mezi sedláky a jejich vykořisťovateli a pod nánosem smíchu nejednou násilného lze vidět slzy utlačovaných.

Typem spisovatele takových frašek je kantor VÁCLAV FRANTIŠEK KOCMÁNEK (Kozmanecius nebo Kozmanides, 1607—1679), představitel drobné městské inteligence, která se po bělohorském převratu přizpůsobila novým poměrům (roku 1627 přestoupil z utrakvismu ke katolictví). Kocmánek neměl široký rozhled ani veliké ideály, jeho hlavní snahou bylo prožít svůj nicotný živůtek v klidu. Nebyl však slepý k bídě, ve které žil lid; dokázal to nářkem nad utrpením selského lidu ve skladbě *Lamentatio rusticana. Nařikání a pláč sprostných a ubohých sedlákův českých na lid vojenský* a dosvědčuje to i jeho lidovým tónem napsaná *Píseň o Tomášovi dvořákovi*, která líčí, jak byl i svobodný sedlák vyko-

řistován feudálním pánem. Kocmánek hrubě moralisoval, jeho humor byl nevybíravý a namnoze nevkusný, ale právě svou obhroublostí podával svědectví o zesurování v době třicetileté války, kdy většinu svých prací napsal. Jeho frašky podávají obraz namnoze otrěsný. Jejich dochováno v rukopisném sborníku, psaném rukou autorovou, sedm.

Vedle interludií se pokusil také o drama vážné, napsal vánoční hru *Actus pobožný o narození syna božího*.

K pololidové tvorbě patří i zábavné lidové čtení, které se nadále vydávalo v podobě, v jaké se ustálilo v 16. století. Starší knížky se nově přetiskovaly a těšily se nepřetržité oblibě. V dalším vývoji přecházelo mnoho postav i motivů z jejich produkce do lidových pověstí a pohádek, např. Meluzina.

Zvláštní skupinu v pololidové tvorbě tvořily drobné paměti. Válečné události vtiskly pero do ruky mnohým drobným měšťanům, z nichž se tak stali dějepisci. Psali bez literárních aspirací, nemysleli na publikaci, jejich díla zůstala namnoze v rukopisech až do nové doby, ale právě pro svou bezprostřednost zaujmou ještě dnes. Po té stránce tvoří jakousi obdobu Starých letopisů českých z doby husitské. Psali je lidé malého rozhledu, kteří se nedívali daleko za hranice svého města a neviděli události v širokém rámci, ale právě pro svůj pohled zdola podávali cenné svědectví o své době. Pro jadrný způsob vyprávění mluví k nám ještě dnes řečí živou. Patří sem např. paměti uvedeného KOCMÁNKA z třicetileté války v Čechách nebo paměti líčící události na Moravě, k nimž náleží zejména *zápisky* PAVLA URBANIDESA z ROHATCE, *kronika Valašského Meziříčí* 1539—1648 od ONDŘEJE SIVÉHO a anonymní *Kronika holešovská*.

Tvorba čistě lidová se nedá dobře chronologicky zařadit, proto o ní bude pojednáno dále v jiné souvislosti, při výkladech o literatuře 18. století, kdy se dostává do popředí celého literárního procesu.

List „Věrným synům božím“ otiskuje a rozbírá Karel Köpl, Provolání k novému povstání nekatolických Čechů r. 1627, Sborník historický (Rezkův) 3, 1885 (Drobnosti historické XX). — O faráři Vavřincovi píše František Vacek, Vavřinec a Mikuláš Hanzburský z Kopečka (tamtéž, Drobnosti historické XIII). — Dva mandáty o zabavování kacířských knih v Kutné hoře z roku 1626 otiskuje Vojtěch Jaromír Nováček v ČČM 67, 1893 (Příspěvky k životopisům českých spisovatelův a k dějinám literatury české II).

Literaturu o Komenském viz na str. 449—454.

O proroctvích je hojná literatura; soupis viz v Bibliografii české historie Čenka Zíbrta. — Obecně o pobělohorských proroctvích pojednal Josef Volf, *Horologium Hussianum* — Orloj husitský, ČČM 86, 1912. — O náboženských blouznivcích pojednává také J. B. Čapek v *Československé literatuře toleranční* I, 1933.

O Pěčkovi z Radostic píše: Josef Volf, *Tři satiry na Václava Budovce*, ČČM 82, 1908; *týž*, *K písním o Bedřichovi Falckém*, ČČM 82, 1908; *týž*, *K pamfletické činnosti Mich. Pěčky z Radostic*, ČČM 83, 1909; *týž*, *Encomia Jesuitarum*, ČČM 83, 1909; F. M. Bartoš, *Hlas Pěčky z Radostic* (v souboru *Knihy a zápasy*, 1948).

O hádankách psal Čeněk Zíbrt, *Staročeské sbírky „pohádek“* (hádanek), ČL 3, 1894.

Obraz emigrantské literatury v podstatě správně načrtl již Josef Jireček, *Literatura exulantův českých a Některé dodavky k „Literatuře exulantův českých“*, ČČM 48, 1874. — Několik drobnějších statí o emigrantech obsahuje soubor F. M. Bartoše *Bojovníci a mučedníci*, 1939 (rozšířené vydání 1946). — Sílu husitské tradice u emigrantů sleduje Eduard Winter v knize *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955.

O spisku Jandy Čechtického psal Josef Volf, Matěje Jandy Čechtického *Angelus pestilentialis*, ČČM 88, 1914.

Rosaciova Koruna neuvadlá mučedníkův božích českých vyšla nově s úvodem Františka Loskota 1913.

O událostech roku 1631 pojednal Jaromír Čelakovský, *Návrat emigrace české r. 1631*, *Osvěta* 2, 1872, a 3, 1873.

Písně exulantů z roku 1627, většinou asi skladby Tobiáše Vokouna Pražského, vyšly za redakce a s doslovem Františka Táborského 1929 (*Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bídnych...*).

Ukázky z paměti Adama Tesáka otiskl August Sedláček, *Paměti Jiřího Tesáka Mošovského a jeho syna*, ČČM 83, 1909. — Popis rukopisu psaného Pavlem Stránským podal Josef Volf, Pavla Stránského *Okřik na nedbalého Čecha učiněný 1618*, ČČM 84, 1910. — Volf také popsal sborník Svatkovského: *Exulantský sborník Václava Svatkovského z Dobrohoště*, ČČM 82, 1908.

Těšínské lamenty otiskl Josef Volf, *Lament měšťanů z Těšína r. 1629*, ČČM 85, 1911; *Lament Těšínských z r. 1654*, ČČM 87, 1913.

Paměti Jana Jiřího Haranta vydal Ferdinand Menčík 1897.

O Matěji Krocínovském psali: Josef Riss, *Matěj Krocínovský (Krocín)*, ČČM 42, 1868; Josef Volf, *Z činnosti exulantského kněze Mat. Krocínovského*, ČČM 83, 1909; týž, *Krocínovského promluvení k M. Sam. Martiniovi z Dražova*, ČČM 88, 1914.

Kezeliovu Kroniku Mladoboleslavskou vydal Zdeněk Kamper v Mladé Boleslavi 1935.

Historii o těžkých protivenstvích církve české vydal česky posledně (na základě vydání F. M. Bartoše) se jménem Komenského (a podle vydání z roku 1655 a 1756) František Šimek s úvodem Miloslava Kaňáka 1954. — Úvaha o tom od Josefa Volfa, *Jan Amos Komenský: Historie o těžkých protivenstvích církve české*, ČČM 97, 1923. Viz též Josef Volf, *K dějinám vydání německého překladu spisu Historia persecutionum z r. 1766* (*Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského 1925*).

Polemický spis Samuela Martinia z Dražova Pět a třicet důvodů... vydal Jos. Th. Müller ve Spisech Jana Amosa Komenského 3, 1898 (Jana Amosa Komenského na spis proti *Jednotě bratrské od Sam. Martinia z Dražova sepsaný Ohlášení*. Připojen spis *Samuele Martinia z Dražova: Třicet pět důvodův, pro které všickni evang. Čechové za jedno býti povinni jsou*). — V 6. svazku *Spisů Jana Amosa Komenského, 1902* (Jana Felina *Rozebrání obrany Sam. Martinia. Jana Amosa Komenského Cesta pokoje. Induciae Martinianae*), podal Josef Th. Müller předmluvu a obsah spisu „*Obrana M. Samuela Martinia z Dražova. Proti Ohlášení starších kněží Bratrských, na ten čas v Lešně Polském se zdržujících*“.

O historických pobělohorské doby (zejména o Skalovi, Stránském, Habervešlovi a Pešinovi z Čechorodu) píše Josef Polišenský, *Měšťanství historikové českého stávkového povstání*, *Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie 3, 1956*.

Nejrozsáhlejší práci o Skalovi ze Zhoře napsal Karel Tieftrunk, Pavel Skála ze Zhoře, *Osvěta 3, 1873*; Tieftrunk též vydal z jeho díla část jednající o letech 1602 až 1623 pod titulem Pavla Skály ze Zhoře *Historie česká od r. 1602 do r. 1623* (5 dílů, 1865—1870); předtím byly ze Skalova díla publikovány jen menší výňatky, např. v ČČM (5, 1831; 8, 1834; 21,

1847). — Srov. též F. M. Bartoš, *Osudy pozůstalosti Pavla Skály ze Zhoře*, ČČM 98, 1924; J. B. Čapek, *Muž trpělivosti a naděje* (v souboru *Záření ducha a slova*, 1948).

Český překlad *Stránského* spisu *O státě českém* vydal Emanuel Tonner 1893 pod titulem *Mistra Pavla Stránského ze Zapské Stránky* poopravené i rozmnožené vypsání vší obce království českého. *Respublica Bojema*. Nový překlad pořídil Bohumil Ryba 1940 (s doslovem Jaroslava Prokeše); další vydání 1946 (bez doslovu); k vydání z roku 1953 připojil Ryba vlastní doslov a Okřik, který předtím vydal kriticky s doslovem a poznámkami 1945 (Frenštát pod Radhoštěm).

Překlad spisku Habernfeldova *Bellum Bohemicum* vydal Emanuel Tonner, Ondřeje z Habernfeldu vypravování o vojně české od roku 1617, 1867.

O *Třanovském* viz dva sborníky: *Tranovského* sborník, 1936; Jiří *Třanovský*. Sborník k 300. výročí kancionálu *Cithara sanctorum*, 1936. Dále o *Třanovském* pojednali: Jaroslav Ludvíkovský, Jiřího *Třanovského* latinské duchovní parafráze ód *Horatiových*, LF 63, 1936; Vilém Bitnar, *Tři staletí slovenského kancionálu Cithara Sanctorum*, 1934; Gusto Plavec, *Tristoročný Transcius*, 1936; Štefan Kréméry, *Zo slovenskej hymnologie*, 1936; Ján Ďurovič, *Duchovná poezia slovenská pred Tranovským*, 1939; týž, *Životopis Juraja Tranovského*, 1942. Nově píše o *Třanovském* *Andělín Grobelný*, Jiří *Třanovský* (*Materiály k životopisu*), 1956. Srov. též F. M. Bartoš, *Transcius* (v souboru *Knihy a zápasy*, 1948).

O *Markovi Marci* psal nově Adolf Pokorný, Jan Marek Marci z *Kronlandu*, *Hutnické* isty 9, 1954, a Bedřich Baumann, *Filosofické názory Jana Marka Marci*, *Rozpravy ČSAV* 67, 1957, seš. 8.

Dopisy Viléma hraběte *Slavaty* psané Jaroslavu Bořitovi hraběti z *Martinic* vydal František Tischer, *Sborník historický* (Rezkův) 2—4, 1884—1886. — Týž vydal dopisy *Doroty Jínové*: *Dorota Jínová Pacovská*. Dopisy jihočeské ženy z lidu *Zuzaně Černínové z Chudenic*, ČL 15, 1906, a 17, 1908. — „Listy paní *Kateřiny z Žerotína*, rozené z *Valdštejna*“ z let 1631—1635 vydal František *Dvorský* 1894—1895 (2 svazky); *Dvorský* vydal rovněž dopisy *Zuzany Černínové*: *Zuzana Černínová z Harasova*. Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století, 1886; *Mateř a dcera Zuzany Černínové z Harasova*, listy *Alžběty Homutovny z Cimburka* a *Elišky Myslíkovny z Chudenic*, 1890. — Dopisy paní *Zuzany* se synem vydal *Zdeněk Kalista*, *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, 1941.

Ze *Slavatova* *Historického* spisování vyšly jen některé části: *Josef Jireček* vydal *Paměti nejvyššího kancléře království Českého Viléma hraběte Slavaty ... od 1. 1608 do 1619* (2 díly, 1866—1868); týž, *Děje uherské za Ferdinanda I. 1526—1546, 1857*; *Antonín Rezek*, *Zápisy Viléma Slavaty z let 1601—1603*, *Rozpravy KČSN* 1887; *Hanuš Opočenský* vydal *Přehled náboženských dějin českých* (z 5. knihy *Slavatových Pamětí*), 1912; v úvodě hodnotí *Slavatu* jako spisovatele.

Deník Heřmana Černína byl vytištěn v *Lumíru* 6, 1856 (*Heřman Černín*, první hrabě z *Chudenic*, a cesta jeho do *Cařihradu* roku 1644; bez udání vydavatele) a v *Slavische Bibliothek* II, *Vídeň* 1858 (*Denník hraběte Heřmana Černína*; vydal *Josef Jireček*). *Životopis Heřmana hr. Černína z Chudenic* napsal *František Tischer ml.*, 1903.

Žalostné a plačtivé rozmlouvání jedné zatracené duše s tělem svým vydal *Josef Vašica*, *Smrtí tanec*, 1941 (s komentářem a bibliografií); jinou recensi, *Zatracené duše hádku s tělem svým před poutníkem*, vydala a rozebrala *Zdeňka Tichá*, *K historii staročeských básnických Sporů*, ČMM 75, 1956.

O *Michnovi z Otradovic* psal *Jan Muk*, *Adam Michna z Otradovic*, básník a skladatel českého baroka, 1941 (zvl. otisk z *Ohlasu od Nežárky*, roč. 70—71). — *Loutnu českou* vydal *Emilián Trola* 1943; *deset koled*, pod titulem *Vánoční muzika*, *Vilém Bitnar* 1940. —

Bitnar pořídil též výbor z vánoční lyriky Michnovy (Vánoční lyrika Adama Michny z Otradovic, 1936) a vydal Michnovu Vánoční muzyku. Písne a koledy, 1939.

O písničkách o marnosti světa pojednává Josef Vašica v doslovu k antologii Smrtí tanec, 1941; zde i další bibliografické odkazy.

O alamodové poesii psal Čeněk Zíbrt, Rukopisná sbírka českých písní světských z r. 1631, Květy 17, 1895; podává zde zprávu o sborníčku věnovaném Anně Vitanovské a otisku je jeho větší část; též vydal Nápisy ze staročeských štambuchů a památníků, 1907.

Rosův Discursus Lipirona vydal Čeněk Zíbrt, Discursus Lipirona, smutného kavalíra, o lásce r. 1651, ČL 20, 1911.

Píseň o králi denemarském otiskl Čeněk Zíbrt, Rukopisná sbírka českých písní světských z r. 1631, Květy 17, 1895.

Kocmáňkovy písně o Valdštýnovi vydal Josef Volf, Dvě písně o zavraždění Valdštýna, ČČM 86, 1912.

O jezuitském divadle pojednal Ferdinand Menčík, Příspěvky k dějinám českého divadla, 1895 (zde jsou chronologicky sestaveny hry, které se dávaly v jednotlivých kolejích v letech 1620 až 1773; seznam je dnes již neúplný, ale dává dobrý přehled o látkovém bohatství těchto her).

Kocmáňkova interludia vydal kriticky Josef Hrabák 1953 (V. Fr. Kocmánek, Sedm interludií); zde i rozbor a popis rukopisného sborníku Kocmáňkových prací. Skladba Lamentatio rusticana je otištěna nově v antologii Zdeňky Tiché, Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958. — Píseň o Tomášovi dvořákovi vydala a rozebrala Zdeňka Tichá, Z pololidové tvorby 17. století, ČMM 72, 1953. Actus pobožný vydal Zdeněk Kalista v antologii Selské čili sousedské hry českého baroka, 1942.

Kocmáňkovy paměti z třicetileté války (širší verzi vzhledem k zápisu v Kocmáňkově rukopisném sborníku) otiskl Vincenc Zahradník v ČČM 7, 1833. — Paměti Pavla Urbanidesa z Rohatce (zvané někdy paměti Znorovskými) otiskl Bohuslav Fišer, Paměti hradištské, 1920. — Kroniku holešovskou vydala Vlasta Fialová 1940.

Ukázky z uvedených pamětí jsou otištěny v souboru Josefa Polišenského Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik XVII. století, 1948. Tam i bibliografické a biografické údaje.

JAN AMOS KOMENSKÝ

V složitě osobnosti a v mnohotvarém díle Komenského dosáhl vrcholu vývoj celé naší starší literatury. Život i činnost Komenského byly sice plné rozporů a tragiky, kterou nesl s sebou těžký úděl jednotlivcův i celého národa v době pobělohorské, nikde však nebyl Komenský stržen k pesimistické pasivitě; pro celý jeho literární odkaz je naopak charakteristické nejtěsnější sepětí s aktuálními potřebami života, i když je namnoze dnešním očím zakryto pod náboženskou formou.

Těsné sepětí díla Komenského se životem bylo dáno už tím, že Komenský vyrostl v prostředí pokrokového měšťanstva blízkého lidu a nikdy se mu neodcizil. Byl příslušníkem drobné měšťanské inteligence, která byla kulturně nejtvorivější vrstvou národa. Odchován byl demokratickými tradicemi husitského revolučního hnutí, které se v nejživotnější podobě udržovaly v jednotě bratrské, a humanistickou vědou: proto si kladl v souhlase s kulturním vzestupem své společenské vrstvy a se stálým zřetelem k potřebám lidu dalekosáhlé cíle, rýsoval odvážné plány snažící se sloužit celému lidstvu. Tím vkročil i do literatury světové, neboť citlivě reagoval na pokrokové podněty evropského myšlení a sám mu dával nové, vlastní podněty.

Jan Amos Komenský, jak si vytvořil a konečně sám ustálil své spisovatelské jméno, na latinských projevech polatinštěl na Johannes (nebo Johan) Amos Comenius, narodil se 28. března 1592. Protože se Komenský v době svých studií a ještě i někdy později a rovněž na svých literárních prvotinách podpisoval Nivnicenus, Nivnicensis nebo Nivanus a poněvadž si i ve svých polemikách s Valeriánem Magnim (1644 a 1645) vymyslel pseudonym Ulricus de Neufeld nebo Neufeldius (to je Amos z Nivnice, Nivnický), svědčí to průkazně, že jeho rodištěm byla vesnice Nivnice. Za jeho rodiště bývalo pokládáno také sousední město Uherský Brod, ale důvody pro to nejsou dosti pádné. Jediné označení Hunno-Brodenis (Uherskobrodský), které Komenský připojil k svému jménu až na jednom projevu z doby svého působení v Uhrách (De cultura ingeniorum oratio — Řeč o vzdělávání ducha, vytištěná 1651 a znovu 1657), není svědectvím jednoznačným. Může totiž označovat také původ z Uherskobrodská a ne přímo z Uherského Brodu. Ještě méně průkazné je druhé svědectví, jehož se dovolávají zastánci Uherského Brodu, a to opis latinského náhrobního nápisu, který složil Komenskému jeho syn Daniel a v němž se rovněž připomíná Uherský Brod jako rodiště Komenského. Podle názvu „Komenský“ pocházel rod Komenských z vesnice Komně (Komňa) v též kraji. Otec Janův byl jedním z těch členů jednoty bratrské, kteří jako pilní hospodářští a zemědělské podnikatelé dovedli výtěžky svého podnikání obracet nejen k zvyšování životní úrovně své rodiny, nýbrž i k jejímu kulturnímu vzestupu. Jan však jako chlapec zcela

osiřel, a tak se dostal poměrně pozdě, teprve šestnáctiletý, na bratrskou latinskou školu v Přerově, když byl předtím získal nějakou základní přípravu na bratrské škole ve Strážnici.

Přerovská škola, kterou podporoval politický ochránce jednoty Karel st. z Žerotína (1564—1636), tehdy majitel přerovského panství, měla slušnou úroveň a dovedla připravit mládež pro vyšší vzdělání. K němu předurčovaly Komenského i mimořádné úspěchy, které mu získaly přízeň biskupa Jana Lanecia (Lánecký, 1554—1626) i samého Žerotína. Jednota měla s ním velké plány, a proto jej určila ještě k studiím na vysoké škole. Podle staré bratrské tradice byla to škola v cizině, kalvínsky orientovaná akademie v Herbornu (v západoněmeckém knížectví nasavsko-dillenburském); na ni se dal Komenský zapsat z jara 1611 a setrval tam až do jara 1613. Z Herbornu cestoval Komenský po Německu a dostal se až do Amsterdamu, tehdy předního světového přístavu a obchodního města; pak dovršil své vzdělání theologické na universitě v Heidelbergu.

Z učitelů zapůsobili na něho zejména herbornští profesori Johannes Piscator-Fischer (1546—1625), proslavený biblista, a Johann Heinrich Alsted (1588—1638) svými přednáškami z filosofie, encyklopedickými plány i chiliasmem. Z heidelbergských profesorů oblíbil si hlavně biblistu Davida Parea (1548—1622), který vzbudil pozornost jak svými protipapežskými polemikami, tak svým úsilím o smír mezi evangelickými církvemi.

Vědeckou zralost prokázal Komenský obvyklými akademickými disputacemi, z nichž obě herbornské byly zároveň jeho tištěnými literárními prvotinami (*Problemata miscellanea — Rozličné otázky*, 1612, a *Sylloge quaestionum controversarum — Soubor disputovaných otázek*, 1613).

Z jara 1614 vrátil se Komenský do vlasti. Zde se stal učitelem a správcem na škole v Přerově a po vysvěcení na kněze (1616) počátkem roku 1618 duchovním správcem německého bratrského sboru a školy ve Fulneku. Tam prožil také krátké rodinné štěstí se svou první chotí Mandalenou Vizovskou.

Komenský pojal již v mládí odvážné literární plány, které si kladly úkoly do té doby u nás nebyvalé: vytvořit českou národní vědu, dát národu základní díla nauková, která by českou vědu vymanila ze závislosti na latinských knihách a byla zároveň oporou dalšímu literárnímu tvoření v mateřtině. Komenský přitom navazuje nejen na zkušenosti získané v cizině, ale zároveň na pokrokové tradice domácí, především na mocný rozmach naší vědy a literatury v 16. století, ztělesněný v okruhu mistra Daniela Adama z Veleslavína. Kdežto však Veleslavín cítil, že není duchem tvůrčím, a proto chtěl jenom dávat podněty a organisovat literární činnost, Komenský si plně uvědomoval své tvůrčí schopnosti. Avšak Komenský souvisel také s pokrokovými tradicemi jednoty bratrské, v níž nejsilněji žila husitská snaha po zlidovění kultury, a svým uvědomělým a promyšleným úsilím o národní písemnictví navazoval na Jana Blahoslava, s nímž ho spojuje také stálý zřetel k tomu, aby praxe byla podložena teorií. Ze soudobých spisovatelů bratrských našel Komenský hlavní podněty u Matouše Konečného, theologa s náběhy k pracím encyklopedického pojetí, u historika Jana Jafeta a u politiků Václava Budovce z Budova a Karla st. z Žerotína.

Nejvýmluvněji vyjádřil mladý Komenský svůj velkolepý program národního písemnictví, především ovšem naukového, v proslavené latinské předmluvě k české inteligenci *Ad eruditos gentis meae* (K vzdělavcům mého národa), kte-

rou doprovodil svůj encyklopedický spis *Theatrum universitatis rerum: to jest Divadlo světa* (1616—1618), v nové koncepci upravovaný pak jako *Amphitheatrum universitatis rerum* (v letech 1624 až 1627). S mladistvým nadšením zaútočil v ní na liknavé české vzdělance a vytýká jim, že zanedbávají české naukové písemnictví, a se zápalem hájí vyspělost českého jazyka. *Theatrum* nebo *Amphitheatrum* mělo být naší první encyklopedií v mateřském jazyce. Z plánovaných 16 knih (totiž oddílů) původního *Theatra* nebo 28 knih pozdějšího *Amphitheatra* bylo však vypracováno jenom málo pro nesnadnost úkolu i pro nepříznivé podmínky, jaké nastaly po Bílé hoře, a hotové části kromě toho zničily také válečné pohromy (zejména požár Lešna roku 1656), takže z díla známe jenom trosky. I ty svědčí o smělé koncepci, třebaš ještě hodně zatíženém středověkým způsobem myšlení.

Komenský nedokončil však ani druhý smělý plán, slovník *Linguae Bohemicae thesaurus* (Poklad jazyka českého): měl nahradit dřívější zastaralé slovníky, zejména slovník Tomáše Rešela († 1562) a Daniela Adama z Veleslavína, které Komenského svou metodou neuspokojovaly. Začal na něm pracovat už za studií v Herborně a pokračoval v něm po 44 let, dokud mu nashromážděný materiál, zpracovávaný už pro tisk, nebyl zničen při požáru a plení Lešna.

Ze sebraného materiálu byl vytištěn jenom jakýsi prvý zárodek díla, *Kořenové jazyka českého*; spisek je dnes nezvěstný, ale znal jej ještě Václav Rosa a těžil z něho pro svůj rukopisný slovník *Thesaurus linguae Bohemicae*.

Souběžně se sbíráním materiálu pro *Thesaurus* sbíral Komenský také přísloví a pořekadla, obrazná rčení, která se podle humanistických zásad měla uplatnit také v *Thesauru*. Komenský v těchto slovesných projevech cenil především jejich hodnoty myšlenkové a viděl v nich poklad nashromážděný staletými zkušenostmi dřívějších generací, výchovný prostředek nových pokolení. Proto nazval svou sbírku přísloví a pořekadel, jichž postupně nashromáždil přes 2.000, *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*. Navázal jí na starší literární tradici a ze starších sbírek přísloví také vydatně čerpal, zejména ze sbírek Jakuba Srnce z Varvažova, Matěje Červenky a Jana Blahoslava, ze slovníku Rešelova a Veleslavínova, jakož i z podobných sbírek cizích, a rovněž z bible i z lidové ústní tradice. Někdy ve dvacátých letech 17. století Komenský sice nashromážděnou látku systematicky utřídil, seskupil do tematických skupin a opatřil předmluvou, ale nikdy definitivně pro tisk nepřipravil.

K *Thesauru* a *Theatru-Amphitheatru* řadí se ještě plán biblické encyklopedie *Theatrum Scripturae, to jest Divadlo předivných tajemství božích v Písmě vyjevených*, rovněž neuskutečněné a nahrazené jenom hutným výborem z Kralické bible, stylisticky někde poupravené. Byl dohotoven roku 1623, ale vydán až v Amsterdamě 1658 s názvem *Manualník, aneb Jádru celé biblí svaté*. Jím se mělo dostat českým vyhnancům i pozůstalým souvěrcům ve vlasti biblické pomůcky, když nebylo pomyšlení na nové vydání Kralické bible.

Roku 1658 vydal Komenský podobný výbor také v latinské řeči jako úvod do biblické četby zejména pro mládež, a to výtah z latinské bible (Vulgáty), opravené podle překladů moderních biblistů, nazvaný *Janua sive Introductorium in Biblia sacra* (Dveře neboli Úvod do bible svaté) a *Novi Testamenti epitome* (Výtah z Nového zákona). Polským evangelíkům postaral se pak o vydání polské bible, tzv. Gdaňské (1660).

O širokosti zájmů a záměrů mladého Komenského svědčí též ztracené pojednání *o andělich* (1615) a dnes neznámé práce dějepisné *o původu a osudech rodu Žerotínů a o starožitnostech Moravy*. Z této doby je také *mapa Moravy* (*Moraviae nova et post omnes priores accuratissima delineatio* — Nové a po všech předešlých nejpřesnější zobrazení Moravy), vytištěná 1627 v Amsterdamě a potom ještě několikrát znovu vydaná. Svou přesností i metodou kartografického zpracování čerpá tato mapa, která svou dedikací Ladislavu Velenu z Žerotína (1579—1638) nabývá povahy politické a vojenské, ze zkušeností, jakých nabyl Komenský studiem holandských atlasů, vynikajících svou technikou, a proto překonala naši starší kartografii (mapy Čech Mikuláše Klaudiána 1518, v Münsterově Kozmografii české 1554, Jana Crigingera 1568, Pavla Aretina, Viléma Petra Zimmermanna 1619 a zejména mapu Moravy Pavla Fabricia 1569 a potom častěji).

Hodně zaměstnávaly Komenského také jeho kněžské povinnosti, zejména příprava na kázání. Nespokojoval se jenom s vlastními zkušenostmi ani s přípravou, jakou získal v kazatelství a v řečnickém umění na školách i studiem učebnic řečnické teorie a praxe, k nimž náležely také vynikající práce Jana Blahoslava, nýbrž snažil se proniknout do teorie i praxe hlouběji. Vypracoval proto (1620 až 1621) příručku *Žpráva a naučení o kazatelství*, která systematicky poučuje o teorii i praxi řečnického, totiž kazatelského projevu a umění. Bylo to dílo tak promyšlené a propracované, že mohlo pomáhat, když byl objeven jeho zapadlý rukopis, ještě naší obrozenské vědě při budování naukového písemnictví, a proto je neváhal vydat dokonce katolický theolog Josef Liboslav Ziegler (*Umění kazatelské* — 1823) jako pomůcku pro theologické studium, ovšem s textem poněkud přizpůsobeným pro současné literární a naukové potřeby a také z ohledů konfesijních.

Zároveň s plánem vytvořit české písemnictví naukové obíral se Komenský plánem obrodit české básnictví. Pod tlakem humanistické výchovy, která ho také naučila skládat latinské příležitostné verše, a pod vlivem studia poesie řecké a římské soudil, že je nutno do české poesie zavést časomíru podle antických vzorů. Z těchto úvah a záměrů vzniklo stručné pojednání *O poezi české*, sepsané asi brzy po roce 1620. Komenský v něm poučuje o zásadách a pravidlech české časoměrné prosodie, odvozených z prosodie římské, podává návod a příklady, jak se mají skládat české časoměrné verše, a zároveň se snaží přesvědčit české spisovatele o přednostech a výhodách časomíry pro češtinu jako obrozujícího prostředku pro české básnictví. Tím se rozprava *O poezii české*, navazující na podobné starší pokusy Jana Blahoslava, Matouše Benešovského Philonoma a zejména Vavřince Benediktioho z Nudožer, stává statí programovou.

Své pojednání O poezi české najisto pomýšlel Komenský zveřejnit tiskem, a to asi jako úvod nebo doslov k nějaké vlastní sbírce časoměrných veršů, nejspíš k přebásnění žalmů nebo Katona. Na *přebásnění žalmů* se soustředil hlavně v době prvních příkoří po bělohorské pohromě. Podle vlastního přiznání podnět k této práci dala mu zpráva, že při drancování Prahy roku 1620 byl také zničen rukopis s časoměrným přebásněním celého žaltáře od Vavřince Benediktiho z Nudožer. Svě časoměrné parafráze, které Komenský nikdy nedokončil a z nichž známe jenom žalmy 1–64 (pokud se dochovaly v unikátním anonymním torsu, u něhož nelze zatím zjistit ani dobu, ani místo tisku), určil Komenský k četbě a k recitaci, jenom výjimečně pro zpěvný přednes. Zdá se, že Komenský svými žalmovými parafrázemi více sledoval cíle literární nežli konfesijní, liturgické: neváže se proto přesně zněním bible, ale rozvádí její myšlenky a dobásňuje ji. Z antických časoměrných meter nejčastěji užívá elegického disticha a hexametru.

Šťastnější byl při přebásňování tak zvaného Katona, totiž sbírky latinských didaktických sentencí a rad, většinou veršovaných, které už před Komenským přebásnil neznámý básník před polovinou 14. století a v 16. století Jan Mantuan Plzeňský (1518) a Pavel Aquilinas-Vorličný (1558 a častěji). Komenský překládá nezávisle na nich, po prvé také shodně s originálem v elegickém distichu. Svůj překlad, na kterém začal pracovat už ve vlasti, dokončil asi teprve v prvních letech pobytu v Lešně, kdy mu snad Kato posloužil i jako školní pomůcka, ale tiskem jej vydal až roku 1662 v Amsterdamě jako *Dionysii Catonis Disticha moralia . . . Moudrého Katona Mravní poučování*. Tímto pozdním vydáním své rané práce nesledoval jenom cíle školské, nýbrž i umělecké. Proto také vydání Katona rozmnožil ještě o ukázky svých jiných časoměrných veršů, jak se mu do té doby nastřádaly, většinou překladů z latiny, a stručným záměrným výběrem ze svých starších Žalmů. Přemýšlením o zásadách české časomíry i skládáním časoměrných básní obíral se Komenský téměř do sklonku svého života, ale žádná z těch úvah ani prací, z nichž nejpozoruhodnější je pokus o přebásnění čtvrté eklogy Vergiliovy (1665) v pojetí mesiánském, nevyzrálo už k tvaru schopnému zveřejnění.

Amsterodamským vydáním Katona (a snad také Dvěří jazyků odevřených z roku 1633, k nimž přidal několik ukázek svých časoměrných Žalmů) zapůsobil Komenský i z exilu na naše básnictví. Václav Jan Rosa se tak nadchl Komenského časoměrnými básněmi, že roku 1670 znovu podle amsterodamského tisku vydal v Praze jeho Katona spolu s ostatními časoměrnými ukázkami a připojil k tomu i své vlastní časoměrné básně, zejména Pastýřské rozmlouvání o narození Páně. Komenského Katona přidal Rosa také k své mluvnici Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae (1672), ale už značněji upraveného metricky a výrazově podle vlastních prosodických a básnických zásad, jakož i myšlenkově, když znovu srovnával Komenského překlad s originálem. Nová

básnická škola tím však nevznikla: časoměrně kromě Rosy a jeho nevelkého okruhu nebánil vlastně nikdo, ačkoliv k tomu vybízeli čeští gramatikové, kteří i později jako vzor přetiskovali také Komenského Katona (Václav Jandyt 1704). Povšimli si ho a zajímali se o něho také na Slovensku, kde se známost spisů Komenského mohla lépe šířit i udržovat nežli v Čechách. Ale i tady zůstalo hlavně při zájmu teoretickém, např. u Daniela Krmana ml., který si Katona opsal, nebo u Pavla Doležala, který jej vydal ve své mluvnici 1746. Ani na Slovensku nedal podnět ke vzniku nové básnické školy.

Celým svým životem i literární činností stál Komenský přímo v proudu soudobého společenského dění, zajímal se o ožehavé otázky politické a zvláště sociální a pokoušel se je řešit. Když pozoroval, jak se oficiální politika v českých zemích vyhrocuje proti nekatolíkům, napsal polemický spis *Retuňk*, aby jím varoval souvěrce proti svodům Antikristovým, totiž pletichám a nástrahám římské církve a jejích duchovních i světských představitelů a pomahačů. Dílo tiskem nevyšlo; censura bratrských starších byla nad ním v rozpacích pro jeho útočnost proti výbojně protireformaci, užívající už i politického násilí, ale bylo hojně čteno i opisováno v Čechách i na Slovensku a asi také všelijak upravováno.¹ Také v době českého povstání proti Habsburkům (1618—1620) Komenský nemlčel; jak víme jenom z jeho vlastního svědectví, složil nějakou *Písničku proti jesuitům*, která vyšla tiskem, ale nedochovala se.

Jako duchovní správce se Komenský živěji zajímal o život a smýšlení lidí svěřených jeho duchovní péči a všímal si jejich sociálních poměrů. Z rozhovorů i úvah o palčivých sociálních problémech vznikl pak významný spisek *Listové do nebe, v kterýchž chudí a bohatí před Kristem žaloby a stížnosti na sebe vespolek vedou a rozeznání býti žádají*, vydaný 1619, obžaloba feudálního řádu ve formě literární alegorie.

Je to pět fiktivních dopisů; prvním si chudí stěžují Kristu na krutost a tvrdost boháčů, druhým jim Kristus odpovídá a utěšuje je poukazy na vlastní chudobu a nouzi, kterou ve světě vytrpěl, třetím kárá Kristus bohaté a připomíná jim jejich povinnosti, čtvrtým odpovídají boháči Kristu a brání se proti výtkám a pátým vyzývá Kristus chudé i bohaté, aby žili podle božích příkazů a podle svého života a chování očekávali konečný výrok na posledním soudu. Sympatie Komenského jsou zřejmě na straně chudých, jak zejména ukazuje chiliastický závěr slibující brzký příchod Kristův a tím vlastně i brzké vyrovnání a zrušení všech společenských rozdílů už zde na světě. Literárním podnětem byl Komenskému spis starořeckého sofisty Lukiána Samosatského († kolem 180 n. l.), přeložený Oldřichem Velenským jako Kratochvilní, spolu i po-

¹ Jestliže je tento spis Komenského totožný s anonymně a rukopisně dochovaným *Retuňkem proti Antikristu a svodům jeho* (otázka není dosud uspokojivě vyřešena), napsal by Komenský tuto polemiku již roku 1617 a byla by to jeho literární prvotina v českém jazyce.

žiteční listové a žaloby chudých a bohatých před Saturnem. Z tohoto staršího překladu Lukiána (vyšel 1520) převzal však Komenský doslovně jenom několik drobtů. Styl jeho dílka tihne v soulase s jeho křesťanskou ideologií jinam, k vyjadřování biblickému.

Ještě intenzivněji se zabral Komenský do společenské problematiky, když pro něj nastala po Bílé hoře doba nejistot a skrývání, která trvala až do roku 1628, kdy opustil navždy rodnou zem. Tato trpká léta nebyla pro Komenského literárně neplodná, neboť tehdy napsal díla, která náleží k předním výtvorům naší literatury. Jsou to vesměs práce útěšného obsahu. Jejich témata byla tak naléhavá a časová, že byly tyto spisy nejen opisovány, ale hned také tištěny v tajných tiskárnách, aby povzbuzovaly a posilovaly v těžkých dobách utiskované souvěrce.

Komenský byl jeden z prvních, který na sobě zakusil zvůli pobělohorských vítězů. Asi v květnu 1621 prchal s manželkou a dvěma dětmi před plenícími španělskými vojáky z Fulneku, ztrácející část svých rukopisů a zanechávající tam knihovnu, která se pak stala obětí misionářského fanatismu a byla roku 1623 jako kacířská spálena. Nejdříve se Komenský uchýlil i s rodinou do Přerova na panství svého ochránce Karla st. z Žerotína, který byl pro věrnost zachovanou za odboje císaři Ferdinandovi zatím ušetřen persekucí. Později odešel do Brandýsa nad Orlicí, který rovněž patřil Žerotínovi. Protože ztratil v Přerově za moru roku 1622 rodinu, vstoupil roku 1624 v Brandýse v nový sňatek s Marií Dorotou, dcerou seniora Jana Cyrilla, který roku 1619 korunoval Fridricha Falckého. Situace pro nekatolíky se zatím stále zhoršovala, neboť roku 1624 byly vyhlášeny mandáty, které vypovídaly nekatolické duchovní. Proto Komenský měnil úkryty: poslední čas se uchýlil do Bílé Třemešné v Podkrkonoší pod ochranu Jiřka Sádovského ze Sloupna. Aby se postaral o nový útulek pro vypovězené souvěrce, vypravil se (1625) z pověření bratrských kněží do Lešna. Cestou poznal ve Šprotavě u Zhořelce proroka Kryštofa Kottera († 1647) a uvěřil mu, takže ještě roku 1625 jeho proroctví přeložil do češtiny a odeslal do Čech svému tchánovi Janu Cyrillovi, který se postaral o jejich rozšíření. Roku 1629 byla i vytištěna, ale bez vědomí Komenského (*Vidění a zjevení Kryštofa Kottera*). Komenský osobně doručil knihu s německými Kottrovými proroctvími dokonce i Fridrichovi Falckému, za nímž se vypravil (1626) ještě s jiným politickým poselstvím české šlechty až do Haagu. Stejně uvěřil také viděním a proroctvím Kristiny Poniatowské (1610—1644), dcery polského šlechtice a bratrského kněze působícího v Čechách, s kterou se seznámil v Dolní Branné u Jilemnice. Když bylo roku 1627 zavedeno v českých zemích Obnovené zřízení zemské, které mělo upevnit reakční habsburský režim a vymýtit nekatolické živly v zemi, opustil konečně Komenský počátkem února 1628 vlast a usadil se v Lešně.

Literárním plodem těchto těžkých dob je řada útěšných spisků, jejichž společným tématem je přesvědčení, že bůh správně řídí osudy lidí a spravedlivě o nich rozhoduje. To přesvědčení se hlásí už v nejstarším z těchto rozjímání, *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské* (vyt. 1622). Komenský je zanechal na rozloučenou manželce, když se musel od ní vzdálit, aby se ochránil „před vzteklostí lidskou“. Je to spis křesťanské askese, ale zároveň optimismu. Podobný optimismus se hlásí také z pojednání *Nedobytedlný hrad jméno Hospodinovo*, sepsaného a vydaného téhož roku. Komenský jej věnoval Dorotě Cyrillové, své potomní tchyni. Pečeť osobních zážitků mají i další útěšné spisky, traktát

O *sírobě* (vydaný už asi 1624 a znovu za moru v Lešně 1634), který vyrostl z úvah o vlastním vdovectví a o ztrátách na životech způsobených válečnými pohromami, a drobné rozjímání *Pres boží* (vyt. 1624) o utrpení jako prostředku, kterým bůh zkouší a vychovává své věrné. Tělesná a zejména těžká duševní utrpení, která tehdy prožíval Komenský a jeho souvěrci, jsouce dohánění až k zoufalství a k pochybnostem o víře a dokonce o samé existenci boží, obrazily se pak se vši svou naléhavostí v dramaticky koncipovaném spise, nazvaném obrazně *Truchlivý, to jest Smutné a tesklivé člověka křesťanského nad žalostnými vlasti a církve bídami naříkání* (1623). Formou sporu mezi Truchlivým, který je symbolem Komenského, Rozumem a Vírou hledá v tomto spise Komenský zprvu východisko ze svých zmatků, ale marně, poněvadž jej důvody Rozumu a Víry nepřesvědčují; konečně zasáhne do sporu sám Kristus a vyvrátí všechny námitky Truchlivého. Další vývoj politické situace však nedovedl umlčet v Komenském všechny pochybnosti, a proto se znovu vrátil k témuž tématu a napsal druhý díl Truchlivého (1624), opět ve formě sporu mezi Truchlivým, Rozumem, Vírou a Kristem.

Kromě bible, která se silně ozývá v argumentech Víry a v řečech Kristových, silně na Komenského zapůsobila také četba filosofického spisu *De constantia* (O stálosti), kterým si holandský učenec Iustus Lipsius (1547—1606) řešil obdobné problémy, když opouštěl vlast pro válečné nepokoje. Podle Lipsia a také spisů Johanna Valentina Andreae, které si Komenský oblíbil, zvolil asi také pro svého Truchlivého formu dialogu, oblíbenou v literatuře humanistické nápodobou některých autorů antických. Truchlivý nalezl široký ohlas, byl hojně opisován a také tajně vytištěn (v Praze 1624), přeložen do němčiny a rovněž vydán tiskem (1626 a 1628 v Bratislavě, jestliže nejde o fingovaný údaj, a roku 1628 a 1629 ve Frankfurtě a ještě znovu 1629).

Roku 1650 složil Komenský většinou z biblických citátů *Truchlivého třetí díl, v němž se zdržuje Řvání hrdlíčky* (vyt. 1651), ale už bez dialogické formy sporu. K tomuto trpkému účtování s výsledky vestfálského míru, který jednotu bratrskou zcela zklamal, připojil Komenský roku 1660 ještě díl čtvrtý, za který někteří badatelé pokládají Smutný hlas.

Vrcholným spisem tohoto období je *Labyrint světa a Ráj srdce* (původně *Labyrint světa a Lusthauz srdce*). Byl dokončen v prosinci 1623 v Brandýse nad Orlicí na panství Karla st. z Žerotína, jemuž je věnován, ale uzrával delší dobu a v ní také měnil svou koncepci a podobu. My ji nyní poznáváme z trojí verze, jak se nám dochovala v rukopise z roku 1623, v prvním vydání z roku 1631 (v Perně) a v druhém vydání z roku 1663 (v Amsterdamě). Na těchto verzích můžeme sledovat, jak se Komenský stále k této látce vracel a jak dílo doplňoval o nové části a kapitoly (v 1. vydání zejména o filosoficky významné kapitoly 28—35 s výjevy na hradě královny Moudrosti, v 2. vydání rozšířením 9. kapitoly o vylíčení mořské plavby a bouře) a také jak do původního znění zasahoval stylisticky.

Spis má dvě části. V první (*Labyrintu světa*) se líčí, jak si poutník, do jehož

osudů i chování promítá Komenský své vlastní životní zkušenosti, prohlíží město-svět, po středověkém způsobu rozdělené v ulice, vykázané jednotlivým stavům, aby si vybral zaměstnání těla a duši nejpřiměřenější, v němž by se cítil nejšťastnějším a nejspokojenějším. Provázejí jej Všežvěd Všudybud, alegorie lidské zvědavosti, a Mámění, alegorie zvyku a pohodlnosti přejímat bez vlastního ověření cizí domněnky a názory, konvenční ustálený pohled na svět a jeho smysl. Tito průvodci brání poutníkovi nasazenou uzdou a brýlemi dopátrat se pravého stavu věcí. Poutník jej však přece spatřuje, dívá se aspoň úkosem zpod brýlí přímo na svět bez zkreslujících skel, a proto všechno kritizuje a nemůže si vybrat, nenacházeje uspokojení dokonce ani na hradě královny světa Moudrosti, poněvadž v ní odhaluje Marnost. Ze zoufalství nad marností celého života, který pozbývá jakéhokoliv smyslu, a otřesen hrůzami smrti, zachraňuje se v druhé části (Ráji srdce) návratem do vlastního srdce, kam ho zavolal bůh a kde ho navštíví Kristus a poučí jej o pravém běhu a smyslu světa a života.

Motiv hledání ideálního zaměstnání je záminkou a prostředkem, aby Komenský mohl podrobit ostré kritice celou tehdejší společnost, prodlévaje ovšem u povolání, která mu byla jako vzdělanci a knězi nejbližší (stav učenců a rozličná náboženská vyznání). Jak se Komenský opíral v Labyrintu o život a o své vlastní zkušenosti, dokazuje např. proslulé vylíčení mořské plavby a bouře, přidané až do druhého vydání (1663), když se mohl Komenský opřít o své vlastní zkušenosti z plavby do Anglie roku 1641. Svě líčení oživil dialogy a kresbou lidských typů a povolání se satirickými šlehy a smyslem pro životní realitu. Tento vztah ke skutečnosti se projevuje i v řeči stylisované v tónu hovorového jazyka. Naproti tomu v druhé části nastupuje prvek lyrický, úvaha, rozjímání, visionářské vytržení a modlitba, a tomu odpovídá i řeč literárního vzdělance, kořeněná citáty a moudrosti Písma.

V Labyrintu najdeme mnohé literární vlivy a podněty. Nejvíce působila na Komenského četba německého luterského theologa Johanna Valentina Andreae (1586—1654), především spis *Peregrini in patria errores* (Bloudění cizince ve vlasti), který poskytl rámeček pouťi v první části; na Ráj pak zapůsobily *Civis Christianus* (Křesťanský občan) a *Reipublicae Christianopolitanae descriptio* (Popis státu zvaného Christianopolis). Labyrint však měl i české prameny. K nim patří zejména spis „*Theatrum mundi minoris*. Široký plac neb zrcadlo světa“ (1605), který z latiny přeložil luterán Nathanael Vodňanský z Uračova (1563—1621). Je to alegorie lidského života jako divadelní hry o pěti dějstvích. Snad znal Komenský také rukopisný biblický slovník, věcný i osobní, Duchovní město, jménem *Rozkoš duše* (1610), sestavený utrakvistickým knězem Václavem Porciem Vodňanským, který podle alegorické osnovy roztrídil slovníkovou látku do dvaadvaceti ulic (to je písmen abecedy) města biblické moudrosti a útěchy. Lze postřehnout také ohlasy Masopustu (1580) Vavřince Leandra Rvačovského, *Antialkoranu* (1614) Václava Budovce z Budova, knížek tzv. lidového čtení (např. žertovného *Mandátu* neb *Vládnutí žen*) a hojně senační německé a latinské literatury o tajemném bratrstvu Růžového kříže. Všechny tyto literární vlivy a podněty však Komenský přetavil a přelil v novou formu svou vlastní životní zkušeností.

Silou své obraznosti a uměním slova překročil Labyrint hranice náboženského traktátu, polemiky a sporu a měl nesmírný ohlas; pochvalně se o něm vyjadřovali dokonce i jesuité Bohuslav Balbín v *Bohemia docta* (Učené Čechy) a Jiří Konstanc ve své mluvnici; přetiskli si jej čeští exulanti (1757), byl mezi prvními spisy vydávanými u nás v době obrozenské (1782), když se uvolnila pousta tiskové censury za josefínské tolerance, a znovu byl vydáván mnohokrát později; byl a je také překládán do cizích jazyků (ještě za života Komenského do holandštiny, ale ten překlad nevyšel, nýbrž až jiný, novodobý; do polštiny, němčiny, maďarštiny, lužické srbštiny, ruštiny, francouzštiny, angličtiny, španělštiny, norštiny, slovenštiny; připravuje se překlad do gruzínštiny a čínštiny). Je stále dílem živým.

Ve většině svých útešných spisů, především v Truchlivém a Labyrintu, přistupuje Komenský k zvolenému tématu, jako by sám teprve řešení problému hledal a postupně k němu se dopracovával, jako by mu řešení při početí spisu nebylo ještě známo, a podle toho volí také literární formu vhodnou pro takový postup (hádky, spor, pouť a hledání, pochybnosti anebo aspoň otázky). Jiné metody použil ve filosoficko-theologickém pojednání *Centrum securitatis* (Střed bezpečnosti), pro něž se podle jeho druhého vydání (v Amsterdamě roku 1663) ustálil český doplňující název Hlubina bezpečnosti. Také v tomto spise, složeném asi roku 1625 a po prvé vydaném v Lešně 1633 s věnováním hraběti Rafaclu Leszczyńskému, který se ujal českých vyhnanců a podporoval je, chtěl Komenský podle vlastních slov (v titulu) podat „světlé vymalování“, totiž přesvědčivě a názorně dokázat, „jak v samém jediném bohu a pokorném se jemu na všecku jeho vůli oddání a poddání všecka dokonalá přítomného života bezpečnost, pokoj a blahoslavenství záleží“. Východiskem úvah je přirovnání světa ke stromu, jehož kořenem je bůh, a zejména k vířícímu kolu, jehož pevným středem a jistotou je bůh, obvodem svět a paprsky v kolu tvořivé. Čím více se tedy člověk vzdaluje od tohoto středu, tím více se ocitá ve víru zmatků a útrap. Centrum doplňuje ještě krátký alegorický projev *Renuntiatio mundi, to jest Výhost světa*, plný citového napětí a obrazného vzrušení, kterým se autor nápodobou výhostného listu zříká světa (přirovnávaného k ďáblu hostinci).

Roku 1628, kdy odešel Komenský do vyhnanství, uzavřelo se významné období v jeho životě a díle. Existenční a životní nutnosti a okolnosti ho nutily, aby se vyrovnával s novým prostředím a pracoval pro ně, a tím se začínaly vytvářet mezi ním a cizinou nové vztahy a závazky, takže se jeho literární práce zaměřovala stále více především k aktuálním potřebám a zájmům cizího prostředí a jeho společnosti, k jeho novému domovu a působišti nežli k jeho staré vlasti. I když na ni nikdy nezapomínal, přece se mu cizina za těch třiačtyřicet let, která v ní strávil, stala bezděčně druhou vlastí a proti těm málo

létům, která mohl ve vlasti věnovat literární činnosti, byla to také léta nesporně plodnější. Teprve pod tlakem nových kulturních potřeb, vynucených cizím prostředím, musel ve svých literárních projevech vystřídat dosavadní mateřštinu za latinu, tehdy stále ještě mezinárodní jazyk universit, vědy a vzdělávání.

První léta spisovatelské činnosti Komenského v cizině neliší se ještě podstatně od předchozího období jeho činnosti a náleží vlastně více méně k němu. Sbližují je s ním ještě zájmy a plány na obnovu kulturního a politického života ve vlasti. Vznikají ještě vesměs za předpokladů a nadějí, že doba vyhnanství je přechodná a nepotrvá dlouho, že se změní politická situace a zase bude obnovena samostatnost českého státu (Polnice, Haggaeus, Ráj církve, česká Didaktika). První léta pobytu Komenského v Lešně byla vyplněna pracemi pro školu. K povinnostem školským, stále náročnějším, zejména když mu byl svěřen úřad rektora gymnasia, přistoupily také nové povinnosti a hodnosti církevní: kolem roku 1631 stal se Komenský konseniorem a roku 1632 byl zvolen biskupem a zároveň písařem jednoty bratrské, to je jejím tajemníkem. Učitelského zaměstnání ujal se Komenský hlavně proto, aby zabezpečil sobě a rodině obživu. Ale postupně prohluboval svůj zájem o školu, který si přinášel už z domova, kde se pokusil uplatnit své první reformní náměty, studiem nové odborné literatury i vlastní učitelskou praxí, směřující k reformě dosavadního vyučovacího způsobu i školské organizace. Školské učebnice a příručky, zpracované podle těchto nových didaktických metod a zásad, i teoretické rozpravy věnované těmto problémům rázem proslavily jméno Komenského a zjednaly mu světovou proslulost. Neméně pozornost světové veřejnosti, a to nejen vědeckých odborníků, nýbrž i politických a hospodářských činitelů, vzbudily také Komenského úvahy a plány všeobecné (pansofické). Narazily ovšem také na odpor, byly kritikovány jak představiteli nových pokrokových směrů, např. francouzským racionalistickým filosofem René Descartem (1596 až 1650), tak konservativci a zpátečníky, takže se Komenský musel ze svých pansofických názorů hájit a odpovídat dokonce před synodou své církve (roku 1639).

Velmi živý ohlas nalezl Komenský v Anglii. Tamní přátelé Komenského, k nimž náleželo také několik vlivných členů parlamentu, získaných pro jeho vědecké snahy Johnem Durym (Durie, 1596—1680), který tehdy působil jako puritánský kazatel anglické kupecké osady v Elblágu (Elbinky), a Samuelem Hartlibem († 1662), kupeckým podnikatelem německého původu, zaujatým plány na reformu společnosti, pozvali Komenského prostřednictvím Hartlibovým do Anglie, aby svými vševědnými pracemi pomohl anglické buržoasii uskutečnit její politické a kulturní plány. O tomto úkolu a záměru dověděl se však Komenský až po přistání v Anglii 21. září 1641. Po počátečních rozpacích dal se do práce o všeobecném návrhu pansofické soustavy a vědecké organizace. Zdar těchto vědeckých prací ohrozily politické události rozvířené irským povstáním a spějící rychle k občanské válce, která vzplanula v srpnu 1642. Komenský, žijící v Anglii v ústraní, nechápal však smysl a cíl těchto událostí; ostatně občanskou válku nezažil, poněvadž opouštěl Anglii 21. června 1642.

Měl na vybranou mezi Švédskem, kam jej pozval největší zbrojař tehdejší Evropy Ludvík (Louis) de Geer (1587—1652), a mezi Francií, kam ho zval sám vlivný politik a nepřítel Habsburků kardinál Richelieu (1585—1642), rovněž pomýšlející na založení pansofické školy. Z důvodů politických dal Komenský přednost Švédsku, neboť se domníval, že Švédsko hájí nezištně zájmy celého protestantského světa, a že proto svou vojenskou převahou a zdatností zaručí lepší osud také českým exulantům. A stejně si idealisoval Ludvíka de Geera, že jenom z ideálních, nezištných pohnutek podporuje vědy, pomáhá náboženským vyhnancům a buduje pro své dělníky kostely, nemocnice, školy a jiná kulturní zařízení. Cestou do Švédska zastavil se v Nizozemí, kde se setkal s filosofem René Descartem a disputoval s ním o svých názorech, aniž jeden druhého přesvědčil o správnosti svého stanoviska. Po jednání s kancléřem Axelem

Oxenstjernou (1583—1654) přestěhoval se v listopadu 1642 z Lešna do Elblagu (jihovýchodně od Gdaňska), tehdy pod správou švédskou, a setrval tam až do srpna 1648.

Většinou se zaměstnával podle podmínek kancléřových úpravou učebnic pro švédské školy. Tato práce ho však valně netěšila, neboť jej odváděla od milejších prací pansofických. Proti své vůli se také zapletl do náboženských polemik a sporů. Pobyt v Elblagu přerušil několika cestami, zejména do Švédska (1646) ke kancléři Oxenstjernovi a ke královně Kristině, u nichž se také přimlouval, aby za mírových jednání nezapomněli na českou otázku a ujali se české emigrace. Když byl roku 1648 zvolen za prvního biskupa české větve jednoty bratrské, přestěhoval se opět do Lešna. Tam ho stihly těžké rány osudu: hned po příchodu umřela mu manželka Dorota a 24. října byl podepsán vestfálský mír, kterým byl zpečetěn osud samostatného českého státu i české emigrace. Péče o rodinu si vyžádala, aby se Komenský znovu oženil. Roku 1649 uzavřel sňatek s Janou Gajusovou.

Podle usnesení synody z roku 1650, na níž se rozhodlo, že si jednota bratrská i nadále zachová svou samostatnou existenci a nesplyne s jinými církvemi, měl Komenský navštívit členy jednoty, kteří se vystěhovali do Uher. Zároveň tam Komenského zval také sedmihradský kníže Zikmund Rákóczi a jeho matka Zuzana Lorántfy, aby přispěl k obnově a zlepšení uherského školství. Po krátké visitační cestě po bratrských sborech na Slovensku (z jara 1650) a po předběžném jednání s kněžnou vrátil se Komenský ještě do Lešna, aby tam zabezpečil svou rodinu. Teprve na podzim roku 1650 odcestoval do Blatného Potoku (Sárospatak). Toto město bylo jedním z hospodářsky výnosných statků rodiny Rákócziů, kteří si tam vybudovali své oblíbené letní sídlo a zároveň se starali také o jeho kulturní povznesení, zejména péčí o tamější kalvínskou školu. Od pobytu v Uhrách sliboval si Komenský také politický zisk, totiž vytvoření protihabsburského bloku, který by zvrátil příkoří vestfálského míru. Avšak všechny naděje se velmi brzy zhroutily: pedagogické reformy se nedařily v prostředí pro ně ještě nezralém a politické plány a naděje zhatila předčasná smrt novomanželů, které oddával sám Komenský, Zikmunda Rákócziho a Jindřišky Falcké, dcery bývalého českého krále Fridricha Falckého. Proto se v červnu 1654 vrátil opět do Lešna.

Tento třetí pobyt v Lešně byl poslední a tragický. Komenský se věnoval hlavně svým pracím o pansofii a všenápravě, připravoval pro tisk Poklad jazyka českého a jiné spisy. Znovu ožily i jeho naděje politické, když se rozpoutala válka mezi Švédskem a Polskem roku 1655. Avšak 29. dubna 1656 bylo Lešno přepadeno polským vojskem, které je vydrancovalo a vypálilo. Komenskému shořel dům a zejména bohatá knihovna a hojné práce rukopisné, některé z nich díla celožitovní, která už nebylo možno nahradit (Poklad jazyka českého, sbírka kázání, některé spisy pansofické atd.). Poněvadž se Polsko nyní stalo zemí katolickou, hledal Komenský útočiště ve Slezsku a v Braniborsku. Ve Frankfurtě nad Odrou bylo mu doručeno pozvání Vavřince (Laurentius) de Geera (1614—1666), syna Ludvíkova, aby se uchýlil do Amsterodamu. Komenský ochotně tuto nabídku přijal: vrátil se rád do země, která jej okouzila už za studentských let a v jejímž úsilí spatřoval vrchol tehdejšího společenského života a pokroku. V Amsterodamě, požívaje veřejné i soukromé úcty a podpory, mohl se už nerušeně věnovat své práci, zejména soubornému vydání svých latinských prací didaktických, které mu získaly světovou proslulost, pořádání a úpravě spisů všeobecných a všenápravných a pracím pro jednotu bratrskou (roku 1661 obnovil zde bratrskou tiskárnu). Pracoval až do posledních chvil svého života. Jeho úmrtím ztratila česká jednota svého posledního biskupa. Komenský zemřel v Amsterodamu 15. listopadu 1670 a byl pohřben 22. listopadu v Naardenu v kostelíku náležícím valonské církevní obci. Jeho hrob zůstal tam až do roku 1870 zapomenut a kostelík později sloužil též světským účelům. V letech 1935 až 1937 upravila naše republika bývalý valonský kostelík na důstojné mauzoleum, i když zůstaly jakési pochybnosti o tom, zdali hrob a tělesné pozůstatky nalezené při průzkumu hrobů roku 1929 jsou vskutku hrobem a ostatky Komenského.

Léta, která Komenský prožil ve vyhnanství, byla vyplněna přímo obrovitou literární prací, ale její těžiště se postupně přesunovalo do oblastí vědeckých, především do oblasti theologické, jak to přinášelo jeho kněžské povolání. V tradicích své církve a v souladu s jejími aktuálními potřebami upínal ovšem Komenský svůj hlavní zájem více k náboženské praxi a tím k otázkám života nežli k teoretickému hloubání. I bibli, která je Komenskému jako reformačnímu theologovi základem víry i vědy, věnoval jenom pozornost praktickou, hlavně pořízením výborů (*Manualník*, *Janua sive Introductorium*, *Novi Testamenti epitome*).

Z usnesení starších i synody postaral se Komenský o vydání *Řádu církevního* (1632) a ujal se jeho překladu do latiny (vyt. 1633). Nové vydání tohoto latinského řádu z roku 1660 v souboru svých spisů *De bono unitatis et ordinis . . . ecclesiae Bohemicae ad Anglicanam paraenesis* (O vzácném statku jednoty a řádu . . . poselství církve české k anglikánské) opatřil Komenský stručným historickým poučením o vývoji jednoty bratrské od jejího vzniku až po bělohorskou katastrofu s tesklivou perspektivou do budoucna, *Ecclesiae Slavonicae . . . brevis historiola* (Stručná historie slovanské církve). Stručná historie, vydatně čerpající z historických prací polských přátel jednoty, theologů a historiků Jana Łasického (1534—1600) a Ondřeje Węsierského (*Adrianus Regenvolscius*, 1600—1649), ukazuje, že Komenský nebyl historikem v pravém smyslu slova, že i historické otázky a dějinný vývoj lidské společnosti a jejich institucí viděl a řešil jenom z hlediska theologického nebo filosofického. Podobného zaměření jsou i některé jiné spisy Komenského, které lze zařadit mezi práce dějepisecké, např. příležitostný spis *Lesnae excidium* (Zkáza Lešna — 1656), v němž nastínil původ rodu Leszczyńských i vznik a vývoj města a vylíčil jeho zkázu. Tento spis měl být hlavně obranou bratří před útoky, že byli příčinou zkázy města, a měl také získat pomoc pro postižené.

Łasického práce o jednotě bratrské tak zaujala Komenského, že roku 1649 vydal z ní osmou knihu, pojednávající o mravech a rádech českých bratří, a to jednak v původním latinském znění (znovu ještě 1660), jednak ve vlastním překladě s názvem *K navrácení se na první opuštěnou lásku jednoty bratrské rozptýleným jejím z Čech a z Moravy ostatkům jménem božím učiněné napomenutí*.

Nejproslulejší a nejcennější knihou bratrského pobělohorského dějepisectví, s kterou je také spjato jméno Komenského, je památná *Historia o těžkých protiventstvích církve české* (1655, 1663). Komenský má přímý podíl jenom na uspořádání vydání latinského z roku 1647 (*Synopsis historica persecutionis ecclesiae Bohemicae* — Úhrnný historický přehled pronásledování české církve) a 1648 (*Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* — Historie o pronásledování české církve), a to na utřídění, výběru, doplnění a formálním zpracování pramenného materiálu, který se svými spolupracovníky shromáždil většinou kněz Adam Hartman, bývalý kazatel v pražské Betlémské kapli. Kniha sice nezmírnila

osud české emigrace, neměla vliv na podmínky vestfálského míru, jak doufali její vydavatelé, ale přece měla neobyčejný úspěch: byla přeložena do němčiny, angličtiny a francouzštiny a Adam Hartman připravil překlad český, který pak z jeho pozůstalosti vydal Komenský. Jeho obě vydání, i pozdější v Žitavě (1756) a v dolnoslezském Hiřberku (nyní Jelenia Góra v polském Podkrkonoší — 1844), stala se nejen obžalobou habsburské politiky a zvláště v našich zemích, nýbrž také posilou těm, kteří museli až do tolerančního patentu skrývat své pravé přesvědčení, a pomáhala i v politických a ideologických zápasech našeho národa v 19. století.

Především členům jednoty bratrské rozptýleným v cizině, ale zároveň i tajným souvěrcům pozůstalým doma určil Komenský některé spisy útěšného obsahu, v nichž vyjádřil svou víru ve vítězství spravedlnosti. Je to především povzbudivý pathetický leták *Polnice milostivého léta pro národ český*. Komenský jej napsal, když za válečných úspěchů švédských vojsk a zejména za vpádu saského vojska do Čech roku 1631 okrály naděje české emigrace v brzký zvrat dosavadního stavu a v návrat do vlasti. Spisek známe zatím jenom z holandského překladu (vyt. 1632), který pořídil překladatel Labyrintu, exulant Jan Gajus. Konkrétněji se otázkami obnovy kulturního, církevního a politického života v českých zemích po předpokládané porážce Habsburků zabýval Komenský ve spise *Haggaeus redivivus, to jest Křesťanských vrchností, kněží Páně a všeho pobožného lidu . . . napomenutí* (1632; pro zvrat politické situace a jiné překážky nevyšel však tiskem). Současný politický stav připomněl Komenskému starozákonního proroka Aggea, který horlil, aby Židé vracející se z babylónského zajetí do vlasti uspořádali především poměry církevní a poodložili sobecké zájmy osobní. Podobně i Komenský jakoby v úloze a ústy ožilého proroka Aggea nabádá své souvěrce, jakými zásadami měli by se řídit při obnově české církve a českého státu. Spis Haggaeus je však také kritikou feudálního řádu, především vad české předbělohorské evangelické společnosti i nešvarů, jaké se vyskytly v exilu a znovu se objevily při přechodném návratu do vlasti. V radách doporučuje urovnání rozporů mezi českými evangelickými církvemi a důtklivě napomíná světskou vrchnost a kněze, aby si uvědomili své povinnosti; zejména vyzývá světské vrchnosti, aby zlidštily svůj poměr k poddaným.

Naděje českých vyhnanců střídavě pohasínaly a zase se rozhořivaly podle toho, jak během třicetileté války kolísalo válečné štěstí a měnily se vztahy válčících stran, avšak poslední naděje české emigrace zmařil kompromisní mír vestfálský, podepsaný 24. října 1648 v Osnabrücku. Po jeho ratifikaci (v lednu 1650) napsal Komenský v Lešně nevelký spisek *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* a dal jej ještě téhož roku vytisknout. Kšaft náleží k vrcholným dílům naší starší literatury. Je to vlastně pastýřský list, kterým Komenský jako jediný biskup české jednoty utěšuje a posiluje svou církev odsouzenou k zániku. Vyjádřil to účinnou alegorickou formou závěti. Našel pro ni literární oporu

v starožidovských požehnáních, pojatých také do bible, jimiž se některé významné osobnosti loučily před smrtí s národem nebo s rodinou, a zejména v oblíbeném starožidovském apokryfu Poručenství dvanácti patriarchů, synů Jakubových. V Kšaftu se loučí jednota bratrská, zosobněná a představená jako umírající matka, se svými syny, dcerami a dědici a odkazuje jim svůj duchovní majetek. Jsou to nejen rady, napomenutí a příkazy k životu podle zásad a ideálů české reformace, nýbrž také výstraha a výtky, kritika nedostatků a vad, zejména těch, které bránily sjednocení mezi křesťanskými církvemi a míru mezi národy. Proto nešetří Komenský ani vlastní církev, když hodnotí její historický význam. Je přesvědčen, že už dohrála svou dějinnou úlohu, ale přijímá to vyrovnaně jako zákon, který se vždycky a všude projevuje, že totiž zánik jedné věci doprovází zároveň zrod něčeho nového, že zánik starých společenských řádů je předpokladem dalšího pokroku. Vyznívá tedy Kšaft optimisticky, zejména ve svých závěrečných kapitolách (19 a 20), kde Komenský vybočuje jaksi z rámce stanovené osnovy a obrací se ještě v silném citovém vzrušení k svému „národu českému a moravskému, vlasti milé“, aby ji rovněž podělil ústy matky Jednoty nejcennějšími odkazy z jejího jmění jako jejího nejpřednějšího dědice a aby svému národu prorokoval slavnou budoucnost a politickou samostatnost proslavenými slovy: „Věřím i já bohu, že po přejití vichřic hněvu (hříchy našimi na hlavy naše uvedeného) vláda věcí tvých k tobě se zase navrátí, ó lide český!“

Odkazy určené národu vesměs nabádají k uchování hodnot české husitské reformace, za jejíž pokračovatelku se jednota bratrská pokládala. Tyto odkazy doplňuje pak závěrečné velebné požehnání, sestavené z biblických myšlenek, výrazů a citátů a vyznívající v prorockou visi nepřemožitelnosti a nesmrtelnosti českého národa jako božího vyvolence, předurčeného k velkým činům, optimistickou vírou tedy, že trvalé hodnoty národní kultury nemohou zničit ani přechodné nezdary a pohromy v životě veřejném. Kšaft posiloval proto v dobách svého vzniku, byl exulanty opisován a znovu vytištěn (1757) a nepřestal ani později národ povzbuzovat, zejména za prvé a druhé světové války.

Vestfálský mír byl pro Komenského krutým otřesem a Komenský se s ním musel po sepsání Kšaftu vyrovnat ještě v zoufale vyčítavém *třetím dílu Truchlivého* (vyt. 1651) a znovu vlastně také v pozdějším resignujícím už spisku *Smutný hlas zaplašeného hněvem božím pastýře k rozplašenému, hynoucímu stádu, ostatní již rady dáním se všechněmi se žehnající* (1660), který je snad čtvrtým dílem *Truchlivého*.² Také *Smutný hlas* je pastýřský list, ale na rozdíl od Kšaftu, který mluvil jménem celé jednoty bratrské, je osobním projevem jejího posledního biskupa, který se chce před svou smrtí i před tušeným skoncem jednoty rozloučit s jejími pozůstalými členy, a je méně optimistický; poznamenaly ho osudové rány, které

² Správnost této domněnky může bez pochybností potvrdit nebo vyvrátit jenom šťastný nález původních vydání *Smutného hlasu* nebo čtvrtého dílu *Truchlivého*, dosud neznámých.

v desíletí uplynulém od napsání Kšaftu postihly jednotu: úmrtí ve vlastních řadách a hlavně úmrtí osob, k nimž jednota bratrská upínala své politické naděje (Zikmund Rákóczi a švédský král Karel X. Gustav), vypálení města Lešna i politické a vojenské nezdary knížete Jiřího II. Rákócziho, bratra Zikmundova, v letech 1657 až 1660. Smutný hlas vznikl z pocitu naprosté odloučenosti, osamocení, opuštění, zmaru a nicoty. Vrcholí tragickým gestem, jak opuštěný biskup a stařec Komenský, „poslední na ten čas vrátný . . . po sobě dvěře zavírá“ a jak spolu s ním umírá i jeho církev, jednota bratrská, a je kladena do hrobu, „aby z hrobu svého vyjítí nemohla“. Tento stesk nenávratného odchodu, třebaš je vysloven statečně a mužně, bez slz, nedovede rozjasnit ani závěrečná útěcha a víra, že jednota bude zase jednou v jiné podobě vzkříšena.

Nejvlastnější úkol svého kněžského úřadu viděl Komenský především v kázání. Svá kázání si pečlivě shromažďoval; ale také tato jeho životní práce, na které si velmi zakládal a kterou hodlal odkázat svému synu Danielovi (1646—1696), byla zničena při požáru Lešna roku 1656. Avšak i to, co se nám z jeho kazatelské činnosti dochovalo, dokazuje, že Komenský náležel k našim předním duchovním řečníkům. Kázával především česky, německy a latinsky jen příležitostně. Jako kazatel je novotář, neboť se neváže kazatelským zvykem, nýbrž si volí za téma kázání biblické texty nové, neotřelé a originální, dosud nezpracované, leckdy dokonce hledané, paradoxní (jako např. v *Kázání vánočním* a *O vymítání němeého a jakéhokoli jiného ďábelství* z roku 1649). Pro Komenského je kromě toho typická záliba ve výkladu biblických dějů ve smyslu přeneseném a sklon k rozjímání. Jako se u něho v rozvrhu a v jasné osnově uplatňuje prvek racionální, přísné logické myšlení, tak zase do zpracování látky a do jejího přednesu proniká silná citovost. V tradicích své církve a také ve snahách některých soudobých náboženských hnutí tíhnoucích k pietismu³ nejčastěji dává přednost poučení morálnímu. Vyhýbá se však všemu, co by kázání nějak strhávalo z oblasti duchovní do všedního života, a proto se snaží mluvit literární řečí, ale už jiného, nového stylu, nežli ji vypěstovala Kralická bible a humanistická literatura.

Na většině dochovaných kázání Komenského, vyjma snad *Kázání pohřební nad Pavlem Fabriciem* (1649), vidíme, že už jsou upravena pro tisk a pro četbu. Jedinou větší sbírku svých kázání vydal Komenský teprve 1663 v Amsterdamě na naléhání souvěrců, aby jim zanechal nějakou postilu. Tak vznikl tematicky uzavřený a komposičně propracovaný soubor duchovních řečí, které proslovil Komenský v Lešně roku 1636, *Kázání XXI o tajemstvích smrti, vzkříšení a na nebe*

³ Pietismus je označení pro náboženské hnutí, které se rozvilo v století 17. a na počátku století 18. hlavně mezi německými evangelíky. Proti ortodoxním naukám kladlo více důraz na životní praxi a náboženskou etiku vyvěrající z vnitřního vztahu jedince k bohu, Kristu, nežli na přesná dogmata v rámci určité církevní organizace. Proto se hlásí u pietistů silný náboženský individualismus a vzrušená citovost, která často vyúsťuje ve visionářství a mysticismus.

vstoupení Krista, spasitele světa. Myšlenkově se tato kázání přimykají k staršímu spisu (vydanému 1631, znovu 1663) *Historia o umučení, smrti, pohřbu i vzkříšení Pána našeho Ježíše Krista*, která líčí poslední období života Kristova.

Často musel Komenský kázat také jako příležitostný řečník, zejména na shromážděných bratrských kněžích (synodách) a o rozličných slavnostních nebo vážných událostech. Zachovalo se nám několik projevů toho druhu, vesměs už z doby vyhnanství. Několikrát připadl Komenskému také úkol, aby vystoupil jako řečník *pohřební*: tak se rozloučil s exulantkou Esterou Sádovskou (1630), s Rafaelem Leszczyńským (1636), s Ludvíkem de Geerem (1653) i se svými kněžskými spolupracovníky Pavlem Fabriciem (1649) a Václavem Locharem (1656). Ohlas válečných zmatků, nejistot a úzkostí, jaké prožívali čeští vyhnanci, zaléhá do útěšných kázání *Boj s bohem modlitbami* (1655) a *Enoch* (1656).

Péče o náboženskou výchovu souvěrců, Čechů i Němců, jak těch, kteří se museli vystěhovat, tak těch, kteří zůstali doma, přiměla Komenského k tomu, aby pro ně pořídil příručky náboženské výuky a aby aspoň takto nahradil nedostatek duchovních, organisované správy a vlastních škol. K tomu účelu jednak vydal vhodné spisy starší (Katechismus pro mládež českou 1661, *Confessio* aneb *Počet z víry* 1662, doprovozený vroucím „Dalším napomenutím rozptýleným ostatkům jednoty bratrské“), jednak skládal pomůcky nové (*Die uralte christliche catholische Religion* — Prastaré obecně křesťanské náboženství, 1661). Jak ukázala čtenářská obliba, nejvíce těmto nábožensky vzdělavatelným potřebám vyhovoval spis *Praxis pietatis. To jest O cvičení se v pobožnosti pravé*. Tato „knížka milostná“ okouzlovala čtenáře svou vroucností i svým podmanivým slohem. Sdílela ostatně popularitu svého originálu, *The Praxis of Piety*, který napsal anglický puritán, kalvínský theolog Lewis Bayly (1565 až 1631). Podle jedné její úpravy v jazyce německém připravil Komenský úpravu svou a vydal ji tiskem asi 1630. Jako druhý díl, vydávaný s prvou částí společně, připojil Komenský, opět podle německé úpravy, překlad jiného příbuzného spisku anglického bohoslovce Josepha Halla (1574—1656).

Ve službách církve rozvíjel Komenský v exilu také činnost básnickou. Kdežto českými časoměrnými verši sledoval především cíle umělecké, běžným náboženským potřebám jednoty bratrské chtěl sloužit veršem navazujícím na tradici verše sylabického a rýmovaného, lidu blízkého. Proto nejvlastnější básnický zájem soustřeďoval na duchovní píseň, která byla v jednotě vedle kázání podstatnou částí bohoslužby. Výsledným dílem Komenského na poli duchovní písně je jeho *Kancionál. To jest Kniha žalmů a písní duchovních*, který vydal 1659 v Amsterdamě. Tomuto kancionálu však předcházelo mnoho přípravných prací, které můžeme sledovat už od hymnografické prvotiny Komenského v českém jazyce, překladu tří německých reformačních písní, přidaných k *Presu božímu* (1624). Další písně Komenského vznikaly však až v cizím prostředí, kde se musel vyrovnat s duchovní písní německou a polskou. Ostatně jednota bratrská se už dávno postarala o své polské a německé souvěrce vydáním

zpěvníků v jejich mateřštině a s německým bratrským kancionálem seznámil se Komenský důkladně zejména za svého působení ve Fulneku. Ve vyhnanství v německém prostředí byl pak upozorněn i na ostatní bohatou tvorbu hymnografickou, která se právě v německé barokní literatuře silně rozvíjela. Sám byl např. v přátelských stycích s básníkem Martinem Opitzem (1597—1636), v jehož novotářském díle nového uměleckého projevu barokního nemalý podíl připadal právě duchovní písní.

Z tohoto seznámení s německou duchovní písní vzešlo také několik překladů, otištěných hlavně v *Nových písních některých* (1631). V tomto malém souboru, který byl určen souvěrcům jako posila v současných zkouškách a strastech, přihlásil se už Komenský také svými původními pracemi. Z nich především zaujme skupina zpěvů exulantských. Motivy exulantské mají významný podíl také v příležitostné písni *Žehnání . . . kněze Jana Cyrilla*, kterou Komenský uctil smrt tohoto významného biskupa jednoty a zároveň svého tchána a kterou dal vytisknout k jeho pohřbu (1632).

V třicátých letech 17. století začínali už čeští vyhnanci pociťovat nedostatek kancionálů, a proto se pomýšlelo na nové vydání zpěvníku. Tohoto nesebného úkolu se ujal Komenský a věnoval se mu s pronikavou kritičností, která ho povyšuje na skutečného dědice a pokračovatele Jana Blahoslava. Komenský, který se tehdy ještě nevzdal víry na návrat do vlasti, přemýšlel o reorganisační církvevního i literárního a osvětového života jednoty bratrské. Z těchto úvah zachovaly se nám také rukopisné poznámky *Annotata* (1633, 1640 a 1645) o obnově českého kancionálu. Vedle břitké kritiky posledního vydání bratrského zpěvníku z roku 1615 a 1618 největší pozornost věnuje v nich estetickému zhodnocení starých písní a návrhům, jak duchovní píseň umělecky a básnicky zdokonalit.

Podle vytčených zásad upravoval pak Komenský písně a skládal, vlastně většinou jenom překládal, písně nové. V čtyřicátých letech uspořádal už z těchto výtvorů rukopisný soubor o 75 písních, označený jako *Písně některé nábožné*, který měl být podkladem pro nový zpěvník. Avšak jeho konečné redakci mohl se Komenský věnovat teprve v době, když se natrvalo usadil v Amsterdamě. Amsterodamský *Kancionál* z roku 1659 je dovršením dvousetletého vývoje bratrské duchovní písně a zároveň shrnuje skoro všechnu hymnografickou tvorbu Komenského, asi 135 písní, které lze buď zcela nesporně, nebo aspoň pravděpodobně pokládat za jeho díla, a to za jeho vlastní původní práce, biblické parafráze nebo překlady. Kancionálu předeslal Komenský předmluvu, v níž uvažoval o podstatě písní a o příčinách a podmínkách jejich estetické působivosti a zmínil se také o rýmových a metrických zásadách, jakými se řídit při skládání písní nových i při úpravě starých.

Silněji nežli v dřívějších bratrských kancionálech jsou v Kancionálu Komenského zastoupeny překlady hlavně německých skladatelů, zejména Mar-

tina Luthera a reformačních básníků. Vydatně těžil také z polských zpěvníků, které mu poskytly nejen vhodné předlohy k překladům, nýbrž i pomoc při překládání písní německých, polsky už zpracovaných. Ve svých původních skladbách Komenský s oblibou parafrázoval vhodné biblické texty povahy lyrické, reflexivní nebo didaktické. Tyto biblické parafráze jsou tematickým obohacením dosavadní duchovní písně, stejně jako písně určené rozličným povoláním a životním situacím (např. těhotné ženě, školákům, k vinobraní apod.). Ale i stará témata naplnil Komenský novým duchem, zejména v skladbách, v nichž vztah mezi člověkem a bohem je vyjádřen jako milostný vztah mezi mužem a ženou. Rovněž skupina písní o posledních věcech člověka nemá svým pojetím a vyjádřením obdoby v starší bratrské hymnografii. Jak v představové oblasti, tak v básnické řeči a ve formě těchto skladeb hlásí se projevy nové zbožnosti a nového básnického nazírání a slohu barokního. Značnou pozornost věnoval Komenský metrické stránce písní podle principu hudební časoměry (aby se kvantita hudební shodovala s vlastní i polohovou kvantitou slabik).

Komenský pamatoval také na německé souvěrce a vydal pro ně roku 1661 německý kancionál *Kirchen-, Haus- und Hertzens-Musica* (Kostelní, domovní a srdeční musika), který je však jenom obnovou vžitého staršího typu bratrského německého kancionálu (posledního z roku 1639).

Mnoho času i duševního vypětí zabraly Komenskému náboženské spory, které jej doprovázely od prvých dob vyhnanství až do skonu. Už brzy po příchodu do Lešna musel Komenský bránit české vyhnance německým a českým spiskem (*Kurtzer Bericht von der Pestilentz* — 1631; *Žpráva kratičká o morním nakažení* — 1632), poněvadž byli nespravedlivě napadeni a kritizováni, když za moru vytýkali lešenskému obyvatelstvu jeho nelidské chování k lidem zachváceným morem. Komenského obrana je kritikou takového chování z hlediska theologického i zdravotnického.

Vyhnanství však přinášelo napětí a spory i v samé emigraci, zejména mezi jednotlivými církvemi. Největšího nepřitele měli bratři v českých luteránech, zejména v jejich duchovním představiteli, knězi mistru SAMUELU MARTINIOVI z DRAŽOVA (1593—1639).

Na jeho prvé dravé útoky proti jednotě bratrské (Pět a třidceti . . . důvodů — 1635) odpověděl Komenský apologií *Na spis proti jednotě bratrské od M. Samuela Martinia sepsaný . . . ohlášení* (1636). Na novou podrážděnou polemiku Martiniovu odpovídal pak JAN FELÍN (kolem 1600—1662) rozvázným *Rozebráním* (1637) a jménem celé jednoty Komenský obranou *Cesta pokoje* (1637), v jejichž úvahách a radách hlásí se už budoucí irénik, snažící se spory řešit smírně a nenásilně.

Dalších polemických spisů Komenského je celá řada. Německy a latinsky polemisoval se sociniány (zejména s Danielem Zwickerem), stoupenci učení, které hlásal Fausto Sozzini ze Sieny (1539—1604), odpůrce běžné křesťanské nauky o sv. Trojici a popěrač božství Kris-

tova. Obdobné dogmatické otázky řešil také v polemickém spise namířeném proti Pavlu Felgenhauerovi, který zase popíral lidskou přirozenost Kristovu. Jiné vážné polemiky měl s pražským kapucínem Valeriánem Magnim. Utkal se i s filosofií Descartovou, když doprovodil doslovem polemický spis svého přítele Petra Serraria namířený proti filosofií Descartově.

Nejtrpčí polemika čekala Komenského na samém sklonku života, a to s reformovaným theologem Samuelem Maresiem (des Marets, 1599—1673). Maresius dotkl se Komenského v jedné tištěné školní disputaci proti chiliasmu. Tato kritika zavdala pak Komenskému podnět k neprozřetelné odpovědi *De zelo sine scientia et charitate, admonitio fraterna* (O horlivosti bez vědění a lásky, bratrské napomenutí — 1669); na ni se Maresius obořil nešetrou a nespravedlivou replikou *Antirrheticus* (Vyvrácení námitek), v níž vylíčil Komenského jako podvodníka a politického dobrodruha a zhanobil jeho osobní čest i celé životní dílo, zejména jeho snahy všenápravné a irénické. Komenský se chystal odpovědět spisem *Continuatio Admonitionis fraternalis* (Pokračování Bratrského napomenutí — 1669 až 1670), ale odpověď zůstala roztištěna a dochovala se nám kuse, hlavně zajímavé a cenné autobiografické vzpomínky z let od odchodu do vyhnanství až po rok 1658, zprávy, které měly doložit čestnost a nezištnost Komenského života, myšlení i jednání. Je to dílo sice stařecké, ale ještě plné životnosti a citovosti i slohové pohotovosti.

Útěchou v těžkých dobách byly však Komenskému také projevy prorocké (revelace). Komenský je horlivě sledoval, shromažďoval a překládal, vydával a šířil tiskem a hájil proti útokům namířeným proti jejich pravosti. I v této víře a pověře byl synem své doby a nebyl osamocen. Zatemňovaly ovšem Komenskému i přemnohým jiným stoupencům těchto prorockých projevů správný postřeh pro vývoj vědecký i politický.

Zejména tři osoby zasáhly hluboce svými prorockými projevy do života a smýšlení Komenského: ještě před odchodem do vyhnanství Kryštof Kotter a Kristina Poniatowská, o nichž byla již řeč výše, v exilu pak zejména neblaze Mikuláš Drabík (1586—1671), Komenského druh ze studií. Tento strážnický rodák a bratrský kněz se vystěhoval po Bílé hoře na Slovensko, kde se živil obchodem; roku 1671 byl v Bratislavě jako velezrádce popraven, ačkoliv svá proroctví odvolal a přestoupil ke katolictví. Komenský mu slepě věřil, chránil jej a podporoval a stal se horlivým šířitelem a vykladačem jeho proroctví. Přeložil je do latiny a vydal spolu s proroctvími Kotterovými a Poniatowské v knihách *Lux in tenebris* (Světlo v temnotách — 1657) a v nové úpravě jako *Lux e tenebris* (Světlo z temnot — 1665 a s dodatky vlastně až 1667), osvětloval jejich vznik ve spise *Historia revelationum* (Historie zjevení — 1659), propagoval je ve své korespondenci, prostřednictvím svých přátel a pomocníků i tiskem, snaže se pro ně získat zejména osobností vlivné politicky, např. francouzského krále Ludvíka XIV., a také je vášnivě obhajoval proti odpůrcům.

Se spory o Drabíka, které rozleptávaly jednotu bratrskou, souvisí také chiliasticky laděný spisek *Boj Michala a anjelů jeho s Drakem a anjely jeho* (1663). Výklad 12. kapitoly Apokalypsy (vítězný boj archanděla Michala s ryšavým drakem) je úvodem k napomenutí a výzvě k věřícím, aby udatně bojovali proti Draku-Antikristu a jeho pomocníkům, totiž protireformaci řízené papežstvím, a ke dvěma modlitbám, z nichž prvá byla určena pro výslech Drabíkův v Púchově.

Ani ve svých nejprudších polemikách nepouštěl Komenský z mysli snahu získávat protivníka napomínáním a láskou. Bylo to v souhlasu s jeho snahami irénickými, totiž snahami po dosažení smírného řešení protichůdných náboženských, politických i společenských zájmů, se snahami, které jsou ostatně nerozlučně spojeny také s jeho úsilím a dílem pansofickým a všenápravným.

Tak vlastně mezi Komenského práce irénické náleží také některé spisy polemické (např. Cesta pokoje a polemiky s Valeriánem Magním). Komenský neváhal zasáhnout ani do konkrétních sporů, aby nepřátelské strany smířil, jako např. v pojednání *Independentia aeternarum confusioinum origo* (Nezávislost, původ ustavičných zmatků — 1650 a 1661), v kterém chce usmířit rozpory v anglikánské církvi vyvolané radikální sektou independentů, anebo v jiném napomenutí anglikánské církvi, kterým doprovodil soubor svých spisů *De bono unitatis et ordinis*, věnovaný anglickému králi Karlu II.

Vedle námětů a návrhů konkrétních a uskutečnitelných vyskytnou se však v těchto mírových úvahách velmi často fantastické myšlenky, prorocké vise a utopické sny a Komenský v nich vystupuje jako prorok a hlasatel boží vůle, která se neohlíží na lidské možnosti. Tak jsou pojaty např. prorocké výzvy *Letzte Posaun über Deutschlandt* (Poslední polnice nad Německem — 1663, 1664), obracející se k německým knížatům, aby napravili veřejné poměry v Německu, které jsou sice kritisovány ostře, ale bez spolehlivé znalosti skutečného stavu, a zejména *Angelus pacis* (Anděl míru — 1667). Tento spis byl určen jako poselství na konferenci v Bredě, především vyslancům Anglie a Nizozemí, kteří měli jednat o podmínkách míru mezi těmito oběma námořními a koloniálními mocnostmi, a pak „všem křesťanům po Evropě a na to i ke všem národům po celém světě, aby se zastavili, válčit přestali a učinili místo knížeti míru, Kristu, který chce již národům hlásat mír“. Komenský, který v tomto spise vystupuje jako anděl míru, dokonce se osobně do Bredy se svým poselstvím vypravil; jeho návrhy a rady byly však jenom krásnými vidinami snílka a humanisty, které nemohly mít praktický význam.

Mírovými úvahami a hledáním léku proti válkám i proti vnitřním osobním pochybnostem, blouděním a zmatkům obíral se Komenský také v pojednání nazvaném obrazně narážkou na výrok Kristův k „pečlivé Martě“ (Lukáš 10, 42) *Unum necessarium* (Jednoho je potřebí — 1668). Je to jakási životní zpověď a zároveň závěť. V rozličných variacích vracejí se a zaznívají do tohoto stařeckého účtování a zpytování života vlastního a lidského vůbec motivy mladistvého Labyrintu a Centra: na sobě samém i na lidech uvědomuje si Komenský, že jeho život byl neustálé marné pachtění a toužení po věcech, které nyní hodnotí jako omyly a „labyrinty“, ať to byly snahy didaktické, pansofické, irénické i obírání se proroctvími, takže právem o sobě vyznává, že byl „po svůj celý život mužem touhy“; přece však věří, že tyto snahy nebudou pro lidstvo zcela bez užitku. V tomto stařeckém rozjímání je sice mnoho kvietismu a resignace, ale zároveň také usilování, které nelze označit za pesimis-

mus, jestliže Komenský věří a hlásá, že celé lidstvo je „jedním pokolením, jednou krví, jednou rodinou, jedním domem“, a touží, takřka už nad hrobem, po nalezení pevného základu pro lidské jednání, po synthese a soustředění, ale zároveň zjednodušení lidského konání a lidských zřízení, k nimž náleží také věda, politika a všechny projevy a instituce celé lidské kultury.

Angelus pacis není jediným spisem, v kterém se Komenský zabýval konkrétní politickou otázkou a který lze zařadit mezi politické projevy. Komenský se nikdy neuzavíral přímé účasti na politickém dění; už některé jeho mladistvé práce jsou plné politických myšlenek (zejména Retuňk, Haggaeus, Ohlášení a Cesta pokoje). Zvláště horlivou politickou činnost vyvíjel však v prvním desetiletí po míru vestfálském. Veliké naděje skládal do knížete Zikmunda Rákócziho, jemuž určil výzvu *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (Tajná řeč Nathana k Davidovi — 1651), tiskem ovšem pro soukromou povahu tohoto projevu nevydanou. Zničení Habsburků, papežství, jesuitů, a to nejen zbraněmi, nýbrž i prostředky osvětovými, hlavně pomocí vševedných škol a institucí, jsou hlavním tónem této výzvy. Z pobytu v Uhrách vytěžil pak Komenský ještě myšlenkově hutnou a formálně vyváženou úvahu o štěstí národa, *Gentis felicitas* (Štěstí národa — 1654, tištěna 1659), kterou se vlastně s Uhrami rozloučil. Věnoval ji sedmihradskému knížeti Jiřímu II. Rákóczimu (1621 — 1660), k němuž se rovněž upínaly naděje české emigrace. Rozpravu zahajuje podivuhodná definice národa: „Národ je veliký počet lidí, pocházejících z téhož kmene, kteří bydlí na témž místě na zemi (jakoby ve společném domě, jež nazývají vlastí), mluví týmž jazykem, a jsou tak spojeni týmiž znaky společné lásky, svornosti a snahy o obecné dobro.“ V tomto výměru se hlásí Komenský systematick, filosof a pedagog, zároveň i běželec bez vlasti, jenž právě proto si význam národa uvědomuje tak charakteristickými znaky. Hlásí se už také člověk nové doby, která vytvářela nové ekonomické vztahy mezi lidmi a také nové pojetí národa. Svou definici rozvádí a doplňuje pak Komenský vytčením osmnácti částí neboli stupňů národního štěstí.

Druhou politickou nadějí české emigrace byl švédský král Karel X. Gustav (1622 — 1660), když vtrhl roku 1655 do Polska. Komenský tehdy napsal agitáční spisek *Panegyricus Carolo Gustavo* (Pochvalná řeč na Karla Gustava — 1655), který vzbudil značnou pozornost. Vítal v něm Karla Gustava jako osvoboditele, který má zavést v Polsku spravedlivější řád, zrušit výsady magnátů a katolicismu, udělit všem stavům svobodu a stejná práva, zejména měšťanstvu a vykořisťovaným sedlákům. Tak se chvalořeč na krále mění vlastně v hlasatelku ideálů humanity, sociální spravedlnosti a náboženské tolerance.

K mírovému uspořádání světa měla podle Komenského přispět také výchova lidí; proto tolik úsilí soustředil na práce didaktické a pansofické, kterými se proslavil v celém tehdejší světě a pro které i dnes bývá jeho význam neprávem zužován jenom na pedagoga.

Zájem o problémy výchovné probudil se v Komenském už za jeho studijních dob. Zejména v Herborně zaujaly jej vychovatelské teorie, reformní návrhy a plány, jaké tehdy hlásal německý luterský pedagog Wolfgang Ratke-Ratichius (1571—1635), o jehož práce nepřestal se Komenský zajímat ani později.

Hned z prvního učitelského styku se školou vznikl spisek, dnes nezvěstný, *Grammaticae facillioris praecepta* (Pravidla snadnější mluvnice), vytištěný v Praze 1616, který měl mládeži i učitelům usnadnit vyučování latině. Ale pak se zájem i literární činnost Komenského obracely jiným směrem. Až zase v posledních dobách svého pobytu ve vlasti, když se ukrýval u Jiříka Sádovského ze Sloupna v Bílé Třemešné, znovu obrátil svou pozornost k vychovatelskému, pomáhaje bratrskému knězi Janu Stadiovi při výchově synů pana Sádovského. Tehdy jej zejména zaujal spis německého pedagoga a gramatika Eliase Bodina (1600—1650) *Bericht von der natur- und vernunftmessigen Didactica oder Lehrkunst* (Zpráva o přirozeně a rozumně uspořádané didaktice neboli umění vyučovat — 1621). Četbou a excerpací tohoto spisu začala vznikat jakási česká obměna této didaktiky. Postupně však studiem další odborné literatury⁴ dostal Komenský podnět k vlastním úvahám a řešení otázek pedagogických a k literárním pracím, které ho proslavily po celém světě. Byly to původně česky psané úvahy, návrhy a plány, jak prostřednictvím promyšlené výchovné metody v dobře zorganizovaných školách pozvednout úroveň vzdělání a tím přispět k novému rozvoji obnoveného českého státu a k zajištění jeho budoucnosti. Pro Komenského je příznačné, že koncipoval zase plán díla rozměrného, jakési pedagogické encyklopedie nebo základního souboru, který měl vedle všeobecně zaměřeného oddílu teoretického obsahovat také praktické vypracování v oddílu speciálním, totiž učebnice pro jednotlivé stupně škol a praktické příručky a návody (informatoria) pro vychovatele.

Tento velkolepě pojatý soubor, věnovaný předmluvou českému národu, chtěl Komenský nazvat „Paradisus ecclesiae renescentis — Ráj cirkve znovu se rozzelenávající“ anebo „Paradisus Bohemiae — Ráj český“. S předmluvou Ráje souvisí ještě programová stať *Navržení krátké o obnovení škol v království českém* (snad z roku 1632), projev zajímavý svými pokrokovými náměty a plány, jak zorganizovat lepší školství na demokratických zásadách. Ráj zůstal sice nepublikovaným torsem, ale leccos z tohoto plánu Komenský uskutečnil v některých dílech. Nejvýznamnější z nich je teoretický spis *Didactica*, to jest *Umění umělého vyučování*, dohotovený po tříleté přípravné práci

⁴ Zejména četbou spisů JOHANNA VALENTINA ANDREAE i přibráním filosofických prací španělského humanisty JUANA LUISE VIVESE (1492—1540), italského dominikána TOMMASA CAMPANELLY (1568—1639), jeho německého vykladače TOBIASE ADAMIHO (1590—1643) a Angličana FRANCISE BACONA, lorda z VERULAMU (1561—1626), hlasatele nové doby. Bacon Verulamský přísně rozlišoval oblast filosofie (vědy) a theologie a zároveň jim vykazoval rozsah jejich kompetence; pokusil se také podle nových hledisek vybudovaných na induktivní metodě o kritiku tehdejšího vědního systému a o jeho přebudování. (Srovnej také poznámku 9 na str. 443.)

roku 1632. Komenský chtěl jím poskytnout návod a poučení, jak vychovávat mládež, aby si osvojila základy všeho, čeho potřebuje člověk k životu pozemskému i posmrtnému. Spis byl určen českému národu, ale nevyšel, poněvadž se očekávaná změna politické situace nedostavila, a až do roku 1849 uvázl v rukopise. Komenský se však k tomuto dílu vracel. Uvědomoval si, že jeho zásady a návrhy mají platnost všeobecnou, a z tohoto širšího hlediska začal spis přepracovávat ve znění latinském. S touto úpravou byl v podstatě hotov roku 1638, ale vydal ji tiskem až roku 1657 ve svých *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské). Tato *Didactica magna* (Velká didaktika) upozornila sice světovou veřejnost na Komenského jako reformátora školního vyučování, ale teprve 19. století poznalo její význam. Dnes je nejznámějším a nejzávažnějším dílem Komenského ve světové literatuře; je přeložena téměř do všech evropských jazyků i do japonštiny a zároveň horlivě studována a oceňována jako živý zdroj podnětů i pro moderního člověka, především ovšem pedagoga.

Komenského Didaktika byla prvním spisem toho druhu v naší literatuře, ale liší se příznivě i od podobných prací cizích. Nepřináší sice myšlenky veskrze nové a původní, vyniká však nad jiné soudobé práce pedagogické systematickostí, snahou vybudovat z pedagogiky vědeckou soustavu a s pomocí vědecké metody najít pravidla a zákony vychovatelské práce. Pedagogické názory Komenského byly přímo revoluční, neboť útočily nejen na školské přežitky scholastiky, nýbrž i na feudální řád, i když s ním přímo nehodlaly skoncovat. Komenský přitom vychází z empirie, z rozboru prostředí, které výborně znal z vlastní školské zkušenosti, a proto píše dílo zakotvené v životní praxi a ne utopii, jakou kreslival v některých svých pracích pansofických.

Do ohniska badatelského zájmu Komenského se v Didaktice správně dostal žák, nikoli učitel. Cílem výchovy je dosáhnout uceleného všeobecného vzdělání. Komenský však vliv výchovy poněkud optimisticky přeceňuje, neboť jí připisuje moc změnit celou lidskou společnost bez nutnosti změnit ekonomické vztahy mezi lidmi.

Výchovu, která se Komenskému začíná hned od narození, navrhuje rozdělit do čtyř stupňů po šesti letech. O první výchovu do šesti let se mají starat rodiče, zejména matka („škola mateřská“), potom přejímají výchovu školy. Organizace škol i plán vyučování mají být všude jednotné a pro všechny závazné; Komenský odmítá stavovské výsady a navrhuje jedinou školu pro všechny děti bez rozdílu třídního původu, majetkových poměrů i pohlaví, zorganizovanou podle systému vyučování kolektivního ve třídách s žáky věkově vyrovnanými. Nevylučuje z výchovy ani děti tělesně a duševně vadné. Povinná školní docházka pro všechny má trvat do dvanácti let a mají ji obstarávat „školy obecní praeceptorské“ (národní), kde se vyučuje jenom jazykem mateřským a které mají být zřízeny v každé obci. Ve větších městech jsou ještě „školy latinské“ (gymnasia), na kterých se dále vzdělávají schopní žáci do osmnácti let. Nejnadanější žáci dovršují pak své odborné vzdělání na akademiích (universitách), které jsou v hlavním městě každé země, a závěrečnými cestami po světě.

O škole, hlavním prostředku, jak se vzdělávat v moudrosti (vědomostech), v ctnostech (morálce) a v zbožnosti, má Komenský vysoké mínění: pokládá školy za „dílňky lidskosti“

a chce z nich odstranit všechno, co z nich dotud dělalo mučírny a bránilo úspěšnému rozvíť talentů. Proto hledá metodu, která by ušetřila čas při učení a osvojování vědomostí. Vzorem lidského jednání se má stát příroda, a Komenský si z ní podle své synkretické (srovnávací) metody volí rozličné analogie a přirovnání, básnicky sice velmi působivé, ale vědecky ne vždy přesné, jak postřehli a vytýkali už někteří jeho současníci. Správně však Komenský vyvodil, že vyučovací způsob musí být přirozený, nevyumělkovaný a nenásilný. Musí se přitom pěstovat jak výchova rozumová (schopnost myslet), tak smyslová. Vyučování má se především opírat o znalost věcí získanou vlastní zkušeností anebo opřenou aspoň o názorné vyučovací pomůcky, má stavět na základních poznacích a teprve od nich se má postupovat dále od snadného k nesnadnému, od nižšího k vyššímu, od známého k neznámému. Proto základní vzdělání na školách národních musí se poskytovat jenom v jazyce mateřském, který má být také východiskem při učení cizím jazykům, kde učení slovům a věcem má být souběžné. Proti soudobé školní praxi zdůrazňuje Komenský také vzdělání v předmětech reálných a doporučuje rozšířit tradiční osnovu o předměty nové, prospěšné rozvoji měšťanstva, zejména o přírodní vědy (Komenský je nazývá fysikou), zeměpis a dějepis. Při výchově se nemá zapomínat ani na výcvik v pracích manuálních.

Komenský si uvědomoval, že školy musí být hospodářsky zabezpečeny a — v době, kdy péče o školy nebyla ještě pokládána za povinnost státu — hledal k hospodářskému zabezpečení obnoveného českého školství rozličné jiné cesty, např. důchody ze zabaveného majetku jezuitského a klášterního, příspěvky vrchností, prostředky získané obecními sbírkami aj. Za výchovu mládeže a za školství vůbec činí odpovědnými hlavně šlechtu a duchovenstvo, kterým má být také svěřen dozor nad všemi školami.

Ze speciálních návodů a příruček, které Komenský zamýšlel napsat pro vychovatele, vypracoval jenom *Informatorium školy mateřské* (asi kolem roku 1630), spis určený především matkám a chůvám. Je to dílo ojedinělé v tehdejší české i světové literatuře, ačkoliv není zcela bez cizích podnětů. Komenský v něm sice staví na základech, jaké dětské výchově položila jednota bratrská, ale domýšlí a rozvádí tyto náměty a zásady a překonává je pojetím vlastním. Vypracoval tak soustavu dětské výchovy pro dobu předškolní, ba už pro dobu matčina těhotenství. Velkou úlohu přisoudil Komenský při výchově dětí také umění, zejména slovesnému a hudbě, projevům lidovým i umělým, neboť jako spisovatel, básník i hudebník uvědomoval si zušlechťující sílu umění na lidskou duši. Také v *Informatoriu* je Komenský hlasatelem rovnosti všech lidí už zde na světě, a proto uznává jenom jediný výchovný systém, závazný pro všechny rodiny a děti, a nepřipouští ani v rodinné výchově rozdíly podle třídní příslušnosti.

Informatorium je psáno s velkou úctou k matkám a zejména s velikou úctou k dětem, s hlubokou psychologickou znalostí dětské duše a zároveň se smyslem pro slovesné vyjádření. Při četbě *Informatoria* cítíme, že je nepsal suchý vědec, nýbrž citlivý člověk, sám otec rodiny a zároveň básník, který dovedl své výklady a poučky proteplít obrazy šťastného rodinného života i rozpomínkami na vlastní dětství na slováckém venkově s jeho lidovou slovesností, hrami a písněmi. Proto si i dnes zachovalo *Informatorium* půvab a životnost přes to, že se nyní, po třech stoletích, nelze řídit všemi jeho radami a pokyny.

Bylo proto na škodu naší literatury i pedagogice, že tento spis nevyšel v původním českém zpracování ve své době, nýbrž až roku 1858, a že se proto nemohl stát, jak Komenský toužil, jakousi rukověť českých rodičů. Zato Komenský připravil a vydal překlad německý (1633, 1634, 1636) a latinský, který vyšel v jeho Sebraných spisech vychovatelských (*Opera didactica omnia*) 1657/58. Ještě za života Komenského vyšel překlad polský, anglický a švédský, v 19. a 20. století další překlady do jiných evropských jazyků, zejména do němčiny a ruštiny, poněvadž i dnes vychovatelství čerpá z *Informatoria* podněty pro svou práci s dětmi.

Učebnice plánované pro jednotlivé třídy druhého a třetího stupně, tj. pro školu národní a latinskou, nestačil Komenský vypracovat. Pro děti předškolního věku, které ještě neumějí číst, zamýšlel sestavit nějakou obrázkovou knížku, která by jim pomáhala poznávat svět a připravovala je postupně pro školní výchovu. Nad pouhé plány a náčrty nevyrostly ani učebnice pro šest tříd školy národní, o nichž Komenský pracoval v letech 1629 až 1631.

Nedochoval se ani slabikář, který sestavil Komenský pro polské národní školy (1641). Pro učení literním začátkům bylo určeno, a to rodičům, vychovatelům i žákům, stručné pojednání *Artificii legendi et scribendi tirocinium* (Počátkové čtení a psaní), pocházející z doby Komenského pobytu v Uhrách (1654). Dochovalo se jenom rukopisné a v latinském znění, podle něhož se mělo překládat do mateřských jazyků.

Dále pokročily Komenského práce na učebnicích pro školu latinskou. Tyto učebnice vynutil si nedostatek takových pomůcek a jejich naléhavá potřeba, když byl Komenský nucen učit na škole v Lešně, skládat učebnice pro Švédy v Elblagu a budovat školu v Blatném Potoku (Sárospatak). Některé z nich opět nedozrály k hotovému tvaru schopnému otištění a zůstaly nejspíš více méně soukromými pomůckami Komenského a jeho pomocníků.

Takové učebnice vzniklé za působení na lešenském škole a pro ni určené zachovaly se v rukopisném sborníku leningradském: *Geometria, Cosmographiae compendium* (Příručka kosmografie), *Historia prophana sive politica* (Historie světská neboli politická) a nejpropracovanější *Prima philosophia* (První filosofie), úvod do metafysiky jako všeobecné nauky o jsoucnu.

Z přednášek, jimiž Komenský na lešenském gymnasiu (1630—1632) uváděl své žáky do přírodních věd, vznikla učebnice *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis* (Přehled fyziky opravené podle světla božího), vytištěná 1633, a v nové úpravě 1663. S pedagogickým rozmyslem, který se projevil v jasném uspořádání a podání látky i v srozumitelnosti výkladů, přízpůsobených i svým slovním vyjádřením chápavosti žáků, poučuje Komenský přehledně o přírodě, o jejím vzniku, podstatě, složení, o vlastnostech přírody živé i neživé a o základech přírodovědy, zvané tehdy fyzika. Výklady jsou však podávány z hlediska theologa, který se snaží smířit poznání vědecké s názory bible, jejíž primitivní názory na přírodu klade nad poznatky získané bádáním a objevy v moderních přírodních vědách (např. Koperníkem, Galileim).

V letech svého působení na lešenském gymnasiu zaměstnával se Komenský nejintenzivněji filologií a v ní dosáhl nejtrvalejších úspěchů i světové slávy. Soustředil se hlavně na problém vyučování cizím jazykům a z nich především

latině, poněvadž bez ní nebylo tehdy ještě možno dosáhnout vyššího vzdělání. Obširná latinská mluvnice *Grammatica latina* (1631) nezbudila zvláštní zájem, zato však netušeného ohlasu dosáhla a v celém světě rázem svého autora proslavila učebnice *Janua linguarum reserata* (Dveře jazyků otevřené), vytištěná v Lešně 1631. Když Komenský přemýšlel o tom, jak reformovat zastaralé a těžkopádné učení latině, dostala se mu mezi jinými učebnicemi do rukou také tak zvaná hibernská (tj. španělská) *Janua linguarum* (vydaná po prvé 1611). Na latinských větách sestavených tak, aby se v nich základní slova neopakovala, a doprovázených souběžným překladem do španělštiny, chtěla naučit latinskému jazyku Španěly anebo obráceně latiníky španělštině. Byly to však často věty uměle vykonstruované, slohově šroubované, s výrazy hledanými, nejednou přímo nesmyslné a směšné a nadto řazené k sobě bez logické souvislosti. Komenský si uvědomoval, že prospěšná jazyková učebnice nesmí učit jenom slovům a gramatickým pravidlům, nýbrž také věcem, že musí poučit žáka také o reálném světě. Právě z tohoto hlediska promyslel Komenský výběr slov (kolem 7300) a sestavil z nich 1000 vět. Tyto věty seskupil do tematicky uzavřených kapitol (100 lekcí), jejichž sled byl promyšlen, aby kniha přehledně poučovala o vzniku světa, o přírodě neživé a živé, zejména o člověku, o jeho těle i duševním životě, o lidských zaměstnáních a vůbec pracích i o projevech života společenského a kulturního, jako je škola, umění, morálka a náboženství. Tak Komenský přiblížil učení latině soudobému životu.

Původní *Janua* obsahovala sice jenom text latinský, ale Komenský si představoval, že uvedení do ní zprostředkuje učitel žákům v jazyce mateřském. Proto byl pořízen překlad polský a sám Komenský zpracoval znění české, které vydal roku 1633 s názvem *Dvěře jazyků otevřené*.

Janua byla vydávána, upravována i rozmanitě měněna také bez vědomí a souhlasu Komenského. Zpravidla bývala později její vydání dvojjazyčná, otiskovala vedle textu latinského znění v jazyce mateřském, anebo polyglotní (mnohojazyčná), s překladem latinského textu do několika moderních živých jazyků. Už v době Komenského byla takto upravena do všech hlavních evropských řečí a také do některých jazyků asijských. Byla vydávána ještě na počátku 19. století, dokud nepřestalo privilegium latiny jako jazyka vyučovacího, takže dosáhla téměř 250 vydání. Byla dokonce jedinou knihou Komenského, kterou si u nás po Bílé hoře vydali i pražští jesuité, poněvadž museli uznat její pokrokovost a přednost před jinými učebnicemi latiny a chápali se jí jako vhodné pomůcky pro své školy. Pro světovou proslulost jejího autora neodvážili se přitom zamlčet jeho jméno, i když šlo o „kacíře“.

Janua byla však knihou pro začátečnický poněkud obtížnou, a proto vypracoval Komenský učebnici novou, rozsahem asi desetinu původní *Januy*, a vydal ji už roku 1633 s názvem *Januae linguarum reseratae Vestibulum* (Předstíh otevřených dveří jazyků) a rovněž ji později podle své jazykové filosofie a systematiky přepracovával. Byla to učebnice stejně úspěšná jako *Janua*.

Aby žákům a učitelům usnadnil práci s *Januou* a s *Vestibulem*, připravil Komenský ještě několik jiných pomůcek, jednak pokyny a rady pro učitele a žáky, jakým způsobem postupovat při vyučování podle těchto učebnic, jednak seznamy slov, mluvnice a slovníky. Zejména mnoho pozornosti a přemýšlení věnoval Komenský svým starším osvědčeným učebnicím latiny (*Janua*, *Vestibulum*), když působil na gymnasiu v Blatném Potoku. Přímý styk se

školní praxí i plán vybudovat vševědnou školu pobízely jej tehdy k tomu, aby své starší učebnice revidoval, upravoval, přepracovával i skládal nové, jako např. *Atrium* (Síň — 1652), určené pro stylistický výcvik na textu Januy.

Dovršením Januy je proslulý *Orbis sensualium pictus* (Svět v obrazech), původně zase učebnice latiny, ale pak vzor učebnice cizích jazyků vůbec. V *Orbisu* ponechal Komenský osvědčený způsob dvojjazyčného textu, v původním vydání z roku 1658 latinský a německý⁵, ale podle zásady názorného vyučování připojil ještě k záhlaví každé kapitoly obrázky, ilustraci probíraného tématu. *Orbis* je vlastně zkrácená a zjednodušená *Janua*, tedy zase přehledná encyklopedie vědění o světě. Aby Komenský usnadnil žákům pochopení o věcech, které z vlastní zkušenosti ještě neznali, opatřil všechny věci, předměty a osoby na obrázku a jejich slovní označení v příslušném textu latinském i v jeho německém překladu stejnou číslicí. Úspěch *Orbisu* byl obrovský, ještě větší nežli *Januy* a *Vestibula*; kniha dosáhla nespočetných vydání, úprav, doplňků a přepracování a jako školní učebnice přežila ve školách i *Januu*.

Myšlenkou ilustrované učebnice latiny se zabýval Komenský už za svého pobytu v Anglii a zejména v Uhrách, kdy dal dokonce vytisknout zkušební arch takové učebnice, nazvané *Vestibuli et Januae linguarum lucidarium* (Předsíně a Dveří jazyků *lucidarium*, tj. osvětlení, jasné znázornění — 1653).

S látkou *Januy* vyrovnal se Komenský ještě také formou dramatickou, totiž latinskými školními hrami. V souhlase se svým humanistickým vzděláním i s humanistickými tradicemi pokládal latinské drama, které ve škole předváděli žáci, za vhodný prostředek jak k naučení latinské řeči a k pohotovosti ve vyjadřování, tak k osvojení společenského vystupování a k výchově charakteru, a proto za svého působení v Lešně složil pro tamní gymnasium dvě dramata neboli podle tehdejší terminologie komedie: vtipnou a živou hru o antickém filosofovi Diogenovi Kynikovi ze Sinopy⁶, nazvanou *Diogenes Cynicus redivivus* (Diogenes Kynik opět na živu — poprvé hrána 1640, vyt. 1658), a méně úspěšnou a dramaticky nevýraznou a nehybnou biblickou hru *Abrahamus patriarcha* (Praotec Abraham — 1641, vyt. 1661/62).

Když za svého působení v Blatném Potoku narazil na tvrdohlavý odpor kalvínských konservativců, kteří odmítali školní hry jak s náměty antickými, tak biblickými, prosadil aspoň tolik, že se hrála zdramatisovaná učebná látka upra-

⁵ Autorem německého textu je barokní básník Siegmund von Birken (1626—1681), rodák z Chebska.

⁶ Žil asi v letech 400—323 př. n. l. Náležel k nejvýraznějším představitelům asketické filosofie kynické, která pohrdala pozemskými statky, hlásala návrat k přírodě a soustřeďovala se na otázky etické. Je jednou z nejpoblárnějších postav mezi řeckými filosofy, ačkoliv nebyl literárně činný. Byly však zaznamenány některé jeho výroky, zejména v životopise sepsaném Diogenem Laertským (žil kolem poloviny 3. století n. l.), a kolovala o něm spousta anekdot. Diogenes se stal často předmětem literárního zpracování, o jehož tradici (zejména Diogena Laertského a Apophthegmata, tj. Okřídlená slova, Erasma Rotterdamského) se opírá také Komenský.

vená podle Januy, a to s nečekaným úspěchem. Vzor mu poskytl rektor lešenské školy Sebastian Macer, který upravil jako školní hru prvních šedesát kapitol Januy (1650/51). Ale Komenský svým souborem her, který nazval *Schola ludus* (Škola na jevišti — 1654), vytvořil dílo pedagogicky závažnější i umělecky hodnotnější. Rámec hry, vypůjčený u Macera, je pseudohistorický: král Ptolomaeus chce s pomocí svých rádců, filosofů a učenců Platona, Eratosthena, Apollonia Rhodského a Plinia staršího zreformovat dosavadní zdlouhavou a neúspěšnou cestu ke vzdělání. Proto se rozhodne znovu přezkoumat všechnen svět, aby se takto ověřila podstata všech věcí, jejich vztahy a vzájemné rozdíly, a aby se zároveň zjistilo, zdali to také správně vystihují jejich názvy. O tom většinou krále informují obeslaní zástupci a představitelé jednotlivých vědních oborů, umění a řemesel. Látku Januy rozdělil si Komenský do osmi her, které také zachovávají logický sled Januy. Hry z díla *Schola ludus* nelze ovšem posuzovat jako projevy dramatické, nýbrž pedagogické, přesto však některým výjevům, zejména z prostředí školního anebo kde se líčí charaktery a mravy rozmařilce, lakomce, chlubila a mluvky, nelze upřít výstižnost a skutečně dramatické pojetí i zpracování podle požadavků tehdejší divadelní teorie a praxe.

Svůj praktický reformní zájem o pedagogiku a didaktiku doprovázel Komenský teoretickým zájmem o jazykovou výuku. Tak napsal — když školy v městě Vratislavi zavedly jako učebnice latiny *Vestibulum* a Januu — pojednání *De sermonis latini studio . . . didactica dissertatio* (Didaktická rozprava o studiu latinského jazyka — 1638), které se obyčejně cituje jako „Rozprava k Vratislavským“. Komenský se v ní vyrovnal s kritikami svých učebnic i se svými vlastními zkušenostmi a vypracoval návody, jak by se mělo s jeho učebnicemi pracovat.

Nejzávažnější teoretickou prací filologickou a po Didaktice vůbec Komenského nejvýznamnějším dílem didaktickým je spis *Linguarum methodus novissima* (Nejdokonalejší metoda jazyků), na němž pracoval v Elblągu v letech 1644 až 1647 a který vydal v Lešně roku 1649. Kromě metodologických úvah o vyučování latině podle *Vestibula*, Januy a *Atria* a kromě praktických návodů, jak si při tom počínat, obsahuje tato práce důležité postřehy týkající se vyučování cizím jazykům vůbec. Latinu sice staví nejvýš jako jazyk, který nejvyspělejší formou splňuje požadavky jazyka mezinárodního, ale nepodceňuje přitom jazyky národní, z nichž chválí zejména češtinu, poněvadž prý je po latině i řečtině nejschopnější k vyjadřování. Latina má však také pomoci při pěstování národních jazyků, a proto Komenský přikládá veliký význam správné metodě, podle níž se má latině učit. Kritikou dosavadních metod i své vlastní dospívá, jak se domnívá, k metodě poslední, nejdokonalejší: vycházet při učení současně z pochopení věcí a slov, jejich pojmenování. Své hlavní didaktické zásady shrnul v desáté kapitole do 187 pouček. Poněvadž je vyvodil rozbořem pojmu didaktiky jako teorie správného vyučování, bývá tato část

označována jako „Didaktika analytická“ a vydává se v novější době také samostatně.

Několik úvah o způsobu školní práce, většinou řečí, které proslovil v shromáždění žáků a učitelů, napsal Komenský za svého pobytu v Blatném Potoku. Vznikl tak soubor projevů, které označujeme jako *Práce* nebo *Řeči potocké*. Z nich vyšlo samostatně pojednání *Schola pansophica* (Škola vševědná — 1651), v kterém narýsoval plán vševědné školy, jakou hodlal vybudovat v Potoku. Ostatní své proslovy a úvahy shrnul pak a otiskl (1651—1654) ve třech souborech.⁷ V prvních řečech obráží se ještě nadšení, s jakým se Komenský chápal svěřeného úkolu, svého dávného snu vybudovat školu pansofickou; v pozdějších se pak hlásí roztrpčení nad nezdary a ztroskotáním tohoto snu a vyčerpávající čtyřleté práce vinou lenivých a tupých žáků i zaostalých, pohodlných učitelů, netečných k novým metodám a reformám.

Aby upevnil kázeň a mravy potocké školy, vypracoval pro ni Komenský v tradicích humanistických školních řádů také pravidla o slušném chování a školní a kázeňský řád. Kromě toho vydal dvojí pojednání o způsobu studia od humanistů Joachima Fortia Ringelbergia (1499—1536) a Erasma Rotterdamského (1467—1536) a sám napsal a vydal spisek *Fortius redivivus* (Oživlý Fortius — 1652), který přistupuje k problému studia hlavně z hlediska morálního. Tím se tento spisek sblíží s jinými dvěma moralistními a zároveň výchovnými pracemi Komenského, a to se spisy *Faber fortunae* (Tvůrce štěstí) a *Regulae vitae* (Pravidla života). První z nich vyšel po prvé roku 1657, ale vznikl již o dvacet let dříve jako pocta mladým hrabatům Bohuslavovi a Vladislavovi Leszczyńským. Je to hutná příručka obsahující aforistické rady, jak se má chovat ušlechtilý vzdělanec, aby byl opravdovým mužem podle křesťanského ideálu i zásad vševědné výchovy. Obdobný ráz mají také stručné úvahy a výstižné poučky ve spise *Regulae vitae* (1645), složeném pro jeho žáka Kristiána Ambrože Kochlewského.

Když Komenský přesídlil do Amsterdamu, začal se především starat o vydání svých spisů pansofických, jejichž náklady se rozhodl uhradit jeho příznivec Vavřinec de Geer. Brzy se však ukázalo, že si dokončení díla vyžádá ještě mnoho práce a přípravy, poněvadž byly z něho hotovy jenom první dvě knihy (*Panegersia* a *Panaugia*). Proto Komenský přistoupil zanedlouho na návrh amsterodamské městské rady, která zase měla větší zájem o výchovu své mládeže, k uspořádání a vydávání svých sebraných spisů vychovatelských, a to podle promyšleného plánu i pracovního rozvrhu, aby poskytovaly ucelený obraz o jeho pedagogických a didaktických snahách a seznámily s nimi

⁷ Nazval je původně: *Primitiae laborum scholasticorum in illustri Patacini gymnasio* (Prvotiny školských prací na světlém gymnasiu potockém), *Laborum scholasticorum...continuatio* (Pokračování školských prací) a *Laborum scholasticorum Patacini obitorum coronis* (Zakončení školských prací v Potoku). V Amsterdamě Komenský znovu své potocké řeči zrevidoval a jednak je vydal souborně s novým názvem *Latinitatis schola triclassis* (Trojtřídní škola latiny — 1657), jednak je zařadil spolu s ostatními potockými pracemi (hlavně učebnicemi latiny) do svých sebraných spisů *Opera didactica omnia* (1657/58). Z potockých projevů jsou nejvýznamnější: *De cultura ingeniorum oratio* (Řeč o vzdělávání ducha), *De primario ingenia colendi instrumento solenter versando, libris, oratio* (Řeč, jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělání), *Methodi verae encomia* (Chvála pravé metody), *De eleganti elegantiarum studio oratiuncula* (Stručná řeč o studiu slohu) a řeč na odchodnou, *Coronis* (Zakončení).

světovou veřejnost. S pořádáním a tiskem svých sebraných spisů započal Komenský už koncem roku 1656 a počátkem roku 1658 vyšly s datem 1657 jako *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské). Byl to podnik obrovský i svým rozsahem (téměř 1200 stran foliových). Komenskému se na toto významné vydání, které je prvním souborným vydáním spisů českého autora vůbec, dostalo podpory od městské rady amsterodamské, ale vypomohl také Vavřínek de Geer. Komenský utřídil své práce do čtyř dílů, a to podle čtyř hlavních období svého života, z nichž každé tvoří do jisté míry i ucelenou pracovní oblast, zejména v pracích vychovatelských. V prvním díle otiskl své práce z let 1627 až 1642, tedy z období svého prvního lešenského pobytu, především latinskou Didaktiku a latinský překlad Informatoria školy mateřské, Januu a Vestibulum. Druhá část obsahuje práce z období elblážského (1642 až 1650), zejména *Linguarum methodus novissima*, a do třetího dílu shrnul své práce potocké (1650—1654) kromě díla *Orbis pictus*. Čtvrtý díl přináší práce, které Komenský sepsal v Amsterdamě; vznikaly zřejmě během tisku Sebraných spisů, když se Komenský při přípravě a revisi svých starších prací pro tisk znovu zamýšlel nad vychovatelskými problémy, uvažoval o svých starších názorech, srovnával je a měřil svými novými zkušenostmi a svým nynějším stanoviskem a bránil je proti neoprávněným výtkám, pomluvám a neporozumění.

Zpytování vlastního života a zároveň nebojácné kritice vlastních snah a prací jsou věnovány úvodní rozpravy *Vita gyros* (Život vírem) a *Ventilabrum sapientiae* (Věječka moudrosti). V statích *E scholasticis labyrinthis exitus* (Východisko ze školských labyrintů), *Latium redivivum* (Vzkříšené Latium), *Typographaeum vivum* (Živá tiskárna) a *Paradisus juventuti Christianae reducendus* (Jak mládeži křesťanské navrátit ráj) zamýšlí se pak Komenský znovu nad tím, která vyučovací metoda by byla nejvhodnější pro výchovu mládeže, aby si ve školách spolehlivě osvojila věci pro život podstatné. Závěrečná rozprava *Traditio lampadis* (Odevzdání pochodně) je jakousi závětí, v které si Komenský vybírá nástupce svých pedagogických a didaktických snah a vyzývá je, aby v těchto snahách neustávali. Tyto amsterodamské rozpravy jsou namnoze koncipovány esejisticky se sklonem k vyjadřování obraznému a zhuštěnou formou. Soustřeďují se na základní problémy, nezabíhají do detailů, ale vynikají přitom velkorysostí i smělostí plánů a navrhovaných řešení i svými výhledy. Nelze ovšem zamlčet, že vedle myšlenek svěžích a pokrokových se vyskytnou v těchto statích také zbytky scholastického myšlení a rozumování, vedle visí a utopii strhujících svým rozletem, odvahou a silou téměř básnickou také náměty a představy nedomyšlené, svědčící už o stařecké ochablosti a podivínství.

Amsterodamské rozpravy, vlastně většina prací v Sebraných spisech otištěných, jsou vybudovány podle myšlenek a plánů vševědných. Myšlenky

vševědy neboli pansofie podřizoval Komenský většinu svých prací, zejména ovšem naukových, které vznikaly od třicátých let 17. století. První zárodky ideje pansofické spadají už do roku 1628 a pansofická koncepce se hlásí už v české Didaktice, a to v její snaze vyučit podle jednotně vybudované vědy a zároveň podle jednotného výchovného systému všechny lidi všemu; „což ku potřebě a ozdobám přítomného i budoucího života přináleží“, aby se tím dosáhlo všeobecné harmonie. Komenský nechápe pansofii jen jako nějakou encyklopedii, která by souhrnně a přehledně seznamovala se stavem tehdejšího vědění, jak takové poučení nabízely hojně soudobé práce⁸ a jakou konec konců mělo být i jeho vlastní *Theatrum-Amphitheatrum* anebo později plánovaná *Janua rerum reserata* (Dveře věcí otevřené). Komenského pansofie usiluje zároveň o dosažení moudrosti, je filosofií, která se pak stává podkladem jeho pedagogiky. U Komenského se arci idea pansofie nezrodila hned hotova, nýbrž se postupně vyhraňovala jednak vlivem četby, zejména renesančních myslitelů⁹, jednak vlastním přemýšlením o těchto cizích názorech a vlastními zkušenostmi. Tak uzrávala v Komenském postupně pansofie jako soustava, o které byl přesvědčen, že je schopna převychovat celé lidstvo a připravit mu nejideálnější životní podmínky. Od pansofie, která zajistí společnou výchovu všeho lidstva podle týchž názorů a zásad, sliboval si Komenský jako konečný cíl také sjednocení lidstva ve vědění, ve víře a snad též v jazyce. A poněvadž právě v rozporech mezi věrami a jazyky viděl hlavní příčiny válek, doufal, že pansofie odstraní války a přispěje k věčnému míru mezi národy.

O předpokladech, jak takovou pansofií vybudovat, co by měla obsahovat a jakou metodou by se mělo podle ní vychovávat, uvažoval Komenský v řadě přípravných náčrtů a versí (asi z let 1634—1637), s kterými se svěřil především svému příteli Samuelu Hartlibovi a které nyní označujeme souborně jako *Praecognita pansophica* (Předpoklady vševědy). Přesnější program vševědy nastínil v pojednání, které rovněž zaslal Hartlibovi a které Hartlib, nadšený tímto

⁸ Např. německého gdaňského reformovaného filosofa BARTOLOMEA KECKERMANNA (1571—1609), JOHANNA HEINRICHA ALSTEDA (1588—1638), který učil Komenského na herbornské akademii, anebo roztockého profesora PETRA LAURENBERGA (1585—1639).

⁹ Zapůsobili na něho především tyto: německý myslitel MIKULÁŠ Z KUSY — NICOLAUS CUSANUS (1401—1464), průkopník filosofie, která se opírá o přírodní zákony poznávané studiem přírody; španělský humanista a pedagog JUAN LUIS VIVES (1492—1540), který svými pracemi vycházejícími z empirického zkoumání přírody podlamoval systém ustrnulého scholastického formalismu; italský filosof FRANCESCO PATRITUS-PATRIZZI (1529—1597), který se přikláněl k novoplatonismu a za základ všeho světa, jsoucna, pokládal nebeské pravětilo; italský dominikán TOMMASO CAMPANELLA (1568—1639), pronásledovaný pro své názory i jednání církevní inkvisicí, který proslul zejména jako filosof usilující o reformu vědy na podkladě poznání reálné přírody a jako sociolog vytvářející směle utopické konstrukce budoucí komunistické společnosti; německý filosof TOBIAS ADAMI (1596—1650), který se zasloužil o vydání spisů Campanellových i o výklad jeho filosofické soustavy; anglický myslitel HERBERT Z CHERBURY (asi 1582 nebo 1583—1648), který se pokoušel vyrovnat a smířit poznání rozumové s náboženským.

plánem, dal roku 1637 bez vědomí Komenského vytisknout pod názvem *Conatuum Comenianorum praeludia* (Předzvěsti snah Komenského) a znovu 1639 už se souhlasem autorovým jako *Pansophiae prodromus* (Předchůdce vševědy). Hartlib kromě toho seznámil s tímto spisem anglickou veřejnost také překladem do angličtiny (1642). Názory Komenského vzbudily širokou pozornost, ale vyskytly se také hlasy nesouhlasu i odporu. Zejména filosof René Descartes oprávněně kritisoval Komenského, že ve své vševědě podrobuje vědu theologii.

Komenský byl dokonce obviněn před staršími jednoty bratrské z bludů a musel se proti těmto nařčením bránit jak před vrchností světskou, tak církevní. Nejen se ospravedlnil, nýbrž dosáhl ještě souhlasu, aby vševědu dokončil. Svou obranu také sepsal a vydal tiskem (1639) s názvem *Conatuum pansophicorum dilucidatio* (Objasnění snah vševědných). K obraně svých vševědných snah a zejména k novému nárysu plánu vševědy znovu se Komenský vrátil spisem *Pansophiae diatyposis* (Plán vševědy — 1643).

Komenský si vševědou kladl úkol, který byl nad síly jednotlivce. Proto většina jeho prací vševědných uvázla buď v náběžích, v rozvrzích, plánech a nárysech, anebo velmi těžce pro tisk uzrávala.

Tak se nám např. dochoval z roku 1643 rukopis metafysiky *Janua rerum reserata* (Dveře věci otevřené), v níž se zkoumají principy lidského poznání, ale úplně vyšla tiskem až nová verze, vydaná 1681 z pozůstalosti s názvem *Janua rerum, hoc est Sapientia prima* (Dveře věci, to jest První moudrost). O metafysické předpoklady Januy rerum se opírá také spis *Sapientiae primae usus, Triertium catholicum appellandus* (Využití první moudrosti, jemuž patří název Trojumění všeobecné), plánovaný už v roce 1650, ale dokončený až roku 1670 a vydaný teprve posmrtně 1681. Je to poučení, jak by se mělo v souladu s metafysikou vypěstovat lidské myšlení, mluvení a konání tak, aby mezi nimi byl naprostý souhlas a harmonické vyrovnání. Některé vševědné práce, hlavně excerpta a pomocná díla s nastřádaným materiálem, zničil požár v Lešně.

Mezi posledními pracemi, které Komenský na sklonku svého života připravil ještě pro tisk, byl také starší vševědný návrh *Via lucis* (Cesta světla), vydaný 1668, ale vypracovaný už v době jeho pobytu v Anglii (1641—1642). K programu vševědy, jak ji Komenský nastínil ve svých dřívějších pracích, připojil zde některé další podrobnosti a zejména uvažoval o reformní síle vševědy na lidskou společnost, o jejím významu všenápravném. Podle Komenského je svět škola boží moudrosti, ale lidskou vinou zanedbaná a nepořádná. Lék proti těmto zmatkům a tmám hledá pak v souhlase se svými chiliastickými a mystickými sklony v světle moudrosti, které by právě před blížícím se příchodem konce světa osvítilo všechny lidi, a doporučuje čtvero prostředků vedoucích k tomuto cíli: 1) obecné knihy, které by byly všem srozumitelné, 2) obecné školy, které by byly všem přístupné, 3) obecný sbor učených mužů, 4) obecný jazyk. Pod obecným (universálním) sborem navrhuje Komenský jednotně řízenou organizaci vědecké práce na celém světě, a to jakousi ústřední akademií (sbor světla), která by pečovala o reformu vzdělání a o nápravu lidské společnosti. Pro uskutečnění této myšlenky zdá se Komenskému nejvhodnější nějaký společný světový jazyk, který by měl nahradit tehdejší latinu,

nedostačující už pro všechny oblasti lidského myšlení, i běžné živé jazyky. Komenský sní o nějakém jazyku umělém. Od pravé vševědy slibuje si pak nový zlatý věk na zemi, sbratření všech národů a věčný mír.

Ještě zevrubněji a systematičtěji začal Komenský své vševědné plány, spojené už nyní natrvalo s myšlenkami všenápravnými, propracovávat a rozvádět v díle, které pomýšlel nazvat *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Všeobecná porada o nápravě věcí lidských). Začal na něm pracovat v Elblágu roku 1644, ale nikdy je nedokončil, ačkoliv několikrát ohlašoval a sliboval jeho vydání a dokonce některé jeho části začal tisknout, doufaje, že dílo dokončí během tisku. Tímto dílem, které pokládal za svůj úkol životní a s kterým se někdy ochotně svěřoval přátelům, ale jindy je zase tajně skrýval, zabýval se až do posledních chvil svého života a ještě na smrtelném loži zavazoval pod pohružkou božím soudem svého syna Daniela a svého pomocníka Kristiána Vladislava Nigrina, aby „concepty nashromážděné přehlídl, do pořádku uvedl, a pokud možné, na světlo vydal“.

Všeobecná porada je dílo, které se vyrovná velkým utopiím a filosofickým koncepcím, jaké v té době vytvořili zejména anglický myslitel Francis Bacon, lord z Verulam (Nova Atlantis — Nová Atlantis, Magna instauratio scientiarum — Velké obnovení věd, Novum Organon — Nové Organon), a Ital Tommaso Campanella (Civitas solis — Sluneční stát). Brzdou se však Komenskému stává neustálý zřetel k bibli. Bible zasahuje do jeho myšlení tak silně a neústrojně, že mu zkresluje reálný pohled na svět i jeho smyslové zkušenosti, a tím ho odvádí od pravdy a zbavuje jeho tvrzení a důkazy reálné průkaznosti. Životnosti ubírá dílu také důsledná snaha všechno utřídit podle předem pojatého schématu, které se stává železným krunýřem.

Látku rozvrhl Komenský do sedmi částí: 1. Panegesia (obecné probuzení všech, Všeobuzení), 2. Panaugia (obecná cesta světla, Všeozáření), 3. Pansophia (všeobecná moudrost, Všeověda), 4. Pampaedia (obecné vzdělání myslí, Všeovědění), 5. Panglottia (obecný jazyk, Všemluva), 6. Panorthosia (obecná náprava, Všenáprava), 7. Pannuthesia (obecné povzbuzování, Všepomínání). Brzy po příchodu do Amsterdamu začal Komenský s podporou Vavřince de Geera tisknout, zatím jako soukromý tisk pro vybrané odborníky, svou Všeobecnou poradu, a to v téže úpravě jako své sebrané spisy *Opera didactica omnia*, dodané do tisku o něco později. Stačil však vytisknout jenom to, co si přinášel s sebou už opsáno na čisto pro tisk, totiž úvodní předmluvu, adresovanou „Světům Evropy, mužům učeným, zbožným, vynikajícím“, a první dvě knihy (Panegesii a Panaugii), které vyšly ještě 1681 v menším osmerkovém vydání. Tisk Pansophie uvázl už na samém počátku. Panorthosia a Pannuthesia dospěly dále, chybějí jim jen závěry. Všecky tyto roztištěné práce a rovněž ty, s jejichž tiskem nebylo možno započít (Pampaedia, Panglottia), jsou však dochovány v rukopisech, připravovaných zřejmě pro tisk, i když jim chybí konečná redakce. Možná, že tyto opisy připravili Daniel Komenský, Kristián V. Nigrin a Pavel Hartman, kterého si Nigrin přibral na pomoc. Ale ani těmto pořadatelům Všeobecné porady se nepodařilo zredigovat dílo do konečného stadia a vydat je tiskem. Více nežli nějaké nesnáze finanční zmáhal je zejména obrovský neuspořádaný materiál vševědné pozůstalosti, do jehož pravého smyslu bylo možno nezavěšeným jenom těžko proniknout, a odrazovala je i nepříznivá kritika, jakou

vzbudily otištěné ukázky (zejména u Samuela Maresia). Roku 1680 vydal Nigrin pod názvem *Spicilegium didacticum* (Klasobraní didaktické) jenom výňatky z *Pansophie*, obsahující teoretické zásady didaktické. *Panegersie* dočkala se ještě roku 1702 nového vydání v Halle, středisku pietismu, jehož hlasatel August Hermann Francke (1663—1727) byl nadšeným čtenářem Komenského a stoupencem jeho myšlenek. Tam se nakonec dostala celá vševedná pozůstatost Komenského a tam ji také teprve roku 1935 objevil Dmytrij Čyževskij. Roku 1957 přešla do majetku našeho národa.¹⁰

Ve Všeobecné poradě vracejí se v podstatě všechny myšlenky, které o pansofii vyjádřil Komenský ve svých ostatních spisech, poněvadž Všeobecná porada je výsledkem celého životního snažení Komenského, syntesou jeho zkušeností, přemýšlení a celého života. Nejzávažnější částí Všeobecné porady je vedle *Pampaedie Panorthosia*, která byla snad hotova už roku 1655 a z níž Komenský vytiskl více nežli třetinu. *Panorthosia* obsahuje nejen obšírné teoretické úvahy, jak zreformovat a upravit lidskou společnost, nýbrž také praktické návrhy, jak si Komenský tuto nápravu představuje. Komenský zase vychází ze své chiliastické víry, že před koncem světa, který prý se blíží, nastane všeobecná náprava věcí. Ačkoliv tato náprava bude dílem Kristovým, přece je Komenský přesvědčen, že vyžaduje také lidské spolupráce; proto prý je třeba vybudovat zcela novou filosofii, teologii a politiku, a to na zákonech všeobecnosti, jednoduchosti a dobrovolnosti. Komenský si vůbec představuje svět řízený podle přesného řádu, v němž by bylo odstraněno každé násilí, ale také nahodilost, a v němž by zavládla všeobecná harmonie. Zárukou všeobecné světové reformace stane se pak světový sněm neboli ekumenický koncil, na němž se shromáždí z celého světa vynikající filosofové, theologové a politikové, aby se poradili, jak odstranit rozpory mezi národy, jazyky, církvemi a státy, a uzavřeli trvalý mír, který by lidstvo sjednotil a připravil půdu tisícileté říši Kristově.

K literárnímu dílu a odkazu Komenského náleží též jeho korespondence, rozptýlená nyní po knihovnách a archivech skoro celého světa a stále ještě zcela neobjevená a neprozkoumaná. I tím, co se z ní zachovalo, náleží k nejobohatším a nejvšestrannějším korespondencím naší starší literatury a svým významem zaujímá v nich místo přední.

Většina dopisů Komenského se týká jeho činnosti veřejné, církevní a zejména literární, prací vědeckých. Komenský své korespondenci, a to i sdělením zcela všedním, věnoval velikou péči: nepsal zpravidla nic bez předchozího promyšlení a konceptu, odeslané dopisy opisoval nebo dával svým pomocníkům opisovat do kopiářů, i když většinu své korespondence nepokládal za literární díla jako někteří humanisté a nemínil ji vydávat tiskem. Takto propracovány jsou i dopisy čistě soukromé, jako např. krásný *dopis manželce Mandaleně* (z 18. února 1622), kterým po ní v době odloučenosti za prvního proná-

¹⁰ Je uložena v Universitní knihovně v Praze.

sledování toužil a kterým zároveň jako na rozloučenou doprovázel připojený traktát *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*. Je to list citově tak vroucí a obsahově i formálně tak ucelený, že jej Komenský neváhal otisknout při vydání *Přemýšlování* jako úvod a dedikaci zároveň. Je to opravdový skvost korespondence manželské.

Jiným proslulým listem, který však své proslulosti nabyl až v době nové, kdy byl teprve z archivního prachu publikován (1855), je latinský politický list *kancléři Axelu Oxenstjernovi* z 11. října 1648, poslední zoufalý pokus vyburcovat v sobeckých státnících svědomí, aby si uvědomili, že je jejich mravní povinností zastat se při sjednávání mírových smluv také zdeptaného českého národa a jeho vyhnanců.

Pro dějiny literární stal se důležitým *dopis amsterodamskému tiskaři Petru Montanovi* (Peter van den Berge), nakladateli spisů Komenského, datovaný 10. prosince 1661. Je jedním z mála, které Komenský ještě za svého života otiskl, a to ve společném souboru svých spisů *Faber fortunae*, *Diogenes*, *Abrahamus* a *Regulae vitae* (1662). Na naléhání Montanovo vylíčil Komenský v tomto dopise svou literární činnost a literární dráhu od prvotin až po rok 1661, tedy přehled své činnosti téměř půlstoleté. Není to však pouhý výčet prací, nýbrž cenné zprávy o jejich zrodu a pohledy do dílny autorovy. Je to u nás první pokus o kritický přehled vlastní literární tvorby a práce, psaný dokonce z vyššího hlediska tvůrčího procesu, a ne pouhá bibliografie, jsou to jakési stručné literární vzpomínky a memoáry. Litujeme proto, že se nám kromě korespondence nedochovaly ještě také Komenského deníky, které si pečlivě psal a podle nichž nám v polemice s Maresiem, *Continuatio Admonitionis fraternae* (1669–1670), aspoň v hutné a poutavé zkratce vylíčil některé své životní příběhy a zkušenosti.

Běžný obraz Komenského se ustálil především jako obraz pedagoga. Nejvýše se stále hodnotí jeho zásluhy o celé světové školství, takže se mu dostalo čestného přídomku „učitel národů“. Naproti tomu jako theolog a filosof býval zatím Komenský většinou podceňován. Nelze ovšem popírat, že už ve své době leckde zastával názory zastaralé, avšak poslední bádání ukazuje, že se Komenskému theologu a filosofovi křivdilo, že nebyl ani zde zpátečníkem a že i zde směřoval k pokrokovějšímu poznání. Jako theolog odklání se Komenský od ortodoxního dogmatismu, a proto také dospívá k náboženské smířlivosti, k toleranci, která je předzvěstí příštího osvícenství, a neváhá dokonce uvažovat o vytvoření nového universálního náboženství, v němž by se všechna dosavadní rozplynula a zároveň splynula. Obdobou toho je i snaha vyrovnat jednotlivé filosofické směry a smířit je navzájem. Tato snaha je podstatným rysem Komenského filosofie, kterou poslední výsledky bádání hodnotí jako origi-

nální a významnou představitelku racionalismu 17. století a jeho Všeobecnou poradu řadí k nejmělejší filosofickým koncepcím a konstrukcím své doby.

Pro světový význam Komenského jako spisovatele filosofického, theologického a pedagogického nesmíme však zapomínat na Komenského jako spisovatele, v jehož díle vyvrcholil celý vývoj naší starší literatury. Komenský vyrostl z českého kulturního prostředí a jemu sloužil i svými projevy latinskými. I v nich vycházel z jeho dosavadních ideových a literárních tradic a myslel na český národ, na jeho potřeby současné i na jeho budoucnost, až opět nabude politické svobody a bude moci svobodně rozhodovat o svém osudu. Chtěl především prospět svému národu a pro něj také především tvořil.

Literární dílo Komenského náleží sice z větší části vědě než písemnictví krásnému, ale u Komenského nejsou neprodyšné hranice mezi stylem prací vědeckých a beletristických. Komenského citovost a pathos, zaujetí pro věc a myšlenku, kterou sleduje, ztvárňuje i řeč jeho vědeckých spisů v projevy umělecké, slohově vytříbené, nejednou přímo básnické. Komenský tu většinou užívá prostředků rétorických, kterými chce své čtenáře přesvědčit a získat.

Komenský zasáhl tvůrčím způsobem do oblasti jazykové, a to stejně ve spisech latinských jako českých. Nepřidržel se přísně klasické latiny, jak se k ní vracel humanismus, nýbrž vytvářel si vlastní, osobitou řeč. Proto mu také nejen někteří školometští a dogmatictí strážci humanistické latiny, ale i její purističtí obránci vytykali prohřešky a návrat k latině středověké. Nechápalí, že Komenský usiloval nové věci a myšlenky vyjadřovat novými prostředky a že se jako duch tvůrčí nebál jít cestami samostatnými a brát pro své spisy stavivo odevšad, pokud vyhovovalo jeho záměrům. A podobně tomu bylo i s řečí jeho spisů českých, která se rovněž odchýlila od mluvy a stylu staršího bratrského písemnictví i od písemnictví charakterisovaného zejména literárním kruhem Veleslavínovým a která má všechny znaky a vlastnosti zralého projevu barokního slovesného umění. Komenský uvědoměle přemýšlel o slohové stránce svých českých prací, jako vůbec dbal slohové kázně, uznáváje i v literárním projevu nutnost harmonie a řádu. Uvědomoval si ovšem rozdílnost různých slohů a jejich nutnost a snažil se jich ve svých pracích také využít.

Na literaturu, která vznikala doma a směla vycházet jenom pod přísným dohledem jezuitské censury, mohl ovšem Komenský působit oklikou a hlavně ještě v prvních generacích po Bílé hoře. Pro Komenského vyhnance a „kacíře“ je arci důkazem jeho mravní výše, ale také vědecké a spisovatelské vyspělosti, že i přes hranice upoutal právě inteligenci, která musela sloužit novému řádu: Václava Jana Rosu pobídl především k přetisku Katona a k napodobení časoměrného básnictví, jesuity Matěje Václava Šteyera a Jiřího Konstance k pracím mluvnickým i k vydání Januy. Vlasteneckého jesuitu Bohuslava Balbína zaujala dokonce četba spisů Komenského tak silně, že ho ve spise Bohemia docta nejen nezařadil mezi autory kacířské, nýbrž výslovně jeho

kacířství popřel a jeho spisy, zejména *Labyrint*, vychválil a doporučil číst, poněvadž vynikají krásnou řečí, uhlazeným slohem i hloubkou myšlenek a vzácnou učeností. To je ovšem stanovisko v pobělohorské katolické inteligenci, zejména kněžské, celkem vzácné a možné v jejích prvních generacích po Bílé hoře, neodcizených ještě jesuitskou výchovou všemu, co nebylo katolické, a chápajících a uznávajících proto velikost a význam těch, s nimiž se ve víře rozcházel. Většinou však, hlavně po úplném vítězství protireformace v našich zemích, smýšlela stejně příkře jako fanatický Antonín Koniáš (1691—1760), kterému jsou kacírské všechny spisy Komenského. Proto je také, pokud se jich dopídl, ve svém Klíči zatratil.

Pokrokové snahy a myšlenky Komenského však zvítězily. I když mnohé z nich jsou už překonány, přece nás stále spisy Komenského poutají svým spisovatelským uměním a úsilím, které může být vzorem i dnešku.

V naší kultuře tvoří Komenský jakýsi protějšek Husa. Jestliže se Hus stal našemu národu symbolem revoluční odvahy a vzdoru proti autoritě, která upírá jedinci i národu právo na vlastní názor a přesvědčení a vnucuje mu násilně názor svůj, stal se nám Komenský zase symbolem nezdočné víry a naděje, že si národ své spravedlivé nároky vydobude i přes přechodné pohromy a ztráty a že ani jedince, ani národ nepokoří a nezlomí hrubé násilí, zrazující ideály pokroku.

Rozsáhlou literaturu o Komenském se pokusil shrnout (do roku 1911) Čeněk Zíbrt a Josef Volf v *Bibliografii české historie V*, 1912, č. 17324—30638 (v nejširším slova smyslu a bez výběru); další komeniologickou literaturu sledovala *Bibliografie české historie* (za léta 1915—1941), vydávaná při ČČH (hlavní redaktori Josef Kazimour a Stanislava Jonášová-Hájková); dále ji zaznamenal Josef Klik, *Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let*, 1935, č. 339 a 3405; srov. i Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I*, 1929, str. 831—839, 851—856 a 866—871. Komeniologické práce uvádějí i hodnotí: Jiří Václav Klíma, *Nejdůležitější výsledky dosavadních bádání o Janu Amosu Komenském*, ČČH 26, 1920; Stanislav Souček, *Nový Komenský*, *Naše věda* 12, 1931, str. 159—176; Josef Brambora v časopise *Pedagogika* 5, 1955 a 6, 1956; Antonín Škarka, *O nowe spojrzanie na Komeńskiego*, sborník *Sesja naukowa w Lesznie*, 1957 (přehled české komeniologie za uplynulé čtvrtstoletí). Bohatou komeniologickou literaturu maďarskou sestavil József Bakos, *A magyar Komensky-irodalom*, Budapest 1952, 2. část 1957.

Základní prací o životě a díle Komenského zůstává starší práce Jana Kvačaly, *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, 1892, a novější monografie Jana Václava Nováka, dokončená Josefem Hendrichem, *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, 1932 (v jednotlivostech sice poněkud zastaralá, ale zatím nepřekonaná); z novějších prací poučuje o životě a díle Komenského obsáhlejší monografie Anny Heybergerové, *Jean Amos Comenius (Komenský) — Sa vie et son oeuvre d'éducateur*, Paris 1928; přehledný spisek Jiřího Václava Klímy, *Věčně živý Komenský*, 1941; kompilativní spis Rudolfa Stránského, *Komenský ve své době a budoucnosti*, 1948; popularisující práce Emanuela Čapka, *Jan Amos Komenský. Stručný životopis*, 1957, a Jana Amose Komenského výchovný odkaz, 1957.

V souvislosti s dějinami celé jednoty bratrské sledují a hodnotí Komenského Joseph Theodor Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder* 3, 1931, a Rudolf Říčan, *Dějiny Jednoty bratrské*, 1957. Z marxistického hlediska pokoušejí se Komenského hodnotit Jaromír Kopecký, Jan Patočka a Jiří Kyráček v monografii *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*, 1957, a Jiřina Popelová v knize *Jana Amose Komenského cesta k všenápravě*, 1958; marxisticky jsou zaměřeny také dvě práce cizích badatelů přeložené do češtiny, ale trpí mnohými nedostatky (hlavně neznalostí českých prací komeniologických): Archip Alexejevič Krasnovskij, *Jan Amos Komenský*, 1955; Robert Alt, *Pokrokový charakter Komenského pedagogiky*, 1955. Působnosti Komenského v Polsku věnoval Lukasz Kurdybacha monografií *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957; týž, *Rola Komeńskiego w Europie XVII. wieku*, *Rozprawy dziejów oświaty* 1, 1958; týž, *Z dziejów pedagogiki ariánskiej*, Warszawa 1958. Komenského činnosti v Anglii věnoval monografií Robert Fitzgibbon Young, *Comenius in England*, Oxford 1932. — Do soudobých problémů hospodářských, politických i kulturních uvádí populární spisek Josefa Polišínského *Komenský a jeho doba*, 1957. Speciálními otázkami, které však mají vztah také k našim dějinám v době Komenského, zabývá se týž autor ve statích a spisech: *Anglie a Bílá hora*, 1949; *Komenský a jeho doba*, *Historický sborník* 1, 1953; *Politika nizozemské buržoasie a české povstání 1618—1620*, *Historický sborník* 2, 1954; *Česká otázka, habsburská politika a anglická revoluce 17. století*, *Historický sborník* 5, 1957; *Nizozemská politika a Bílá hora*, 1958.

Ze soupisů vlastního díla Komenského nutno uvést zejména Bibliografii české historie V, 1912, č. 17324—23266 (pořadatelé Čeněk Zíbrt a Josef Volf), dále bibliografii, kterou připojil Jiří Václav Klíma k své české úpravě spisu Jana Kvačaly *Jan Amos Komenský*, 1920, a Soupis prací Komenského od Josefa Hendricha, připojený k monografii Jana Václava Nováka *Jan Amos Komenský*, 1932. O novou bibliografii se pokusil Josef Brambora, *Knižní dílo Jana Amose Komenského*, 1954 a znovu 1957, ale ztroskotal, jak ukazují kritické připomínky a doplňky Rudolfa Říčana, *Nad bibliografickou studií o knižním díle J. A. Komenského*, *Knihovník* 2, 1957, a *Archív Komenského* 18, 1959, bez nichž nelze Bramborovy knihy spolehlivě užívat. Důležitý soupis Komenského prací dochovaných rukopisně (autografů i opisů) zpracovala Mirjam Bohatcová, *Jan Amos Komenský. Soupis rukopisů*, 1957. Jiná bibliografie, *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a musejích* (zpracovaný komisí za redakce Emmy Urbánkové), 1959, zaznamenává všechna knižní vydání děl Komenského od původních tisků až do roku 1957, která jsou na našem území.

Souborné vydání díla Komenského dosud nemáme. Všechny dosavadní pokusy o to ztroskotaly. Nejdále dospělo brněnské vydání *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského* (redigovali je Jan Kvačala, Jan Václav Novák, Stanislav Souček a Josef Hendrich), z něhož vyšlo 9 svazků, 1910—1938. Nové souborné vydání o 43 svazcích chystá ČSAV. — Dílčí soubory vydali: Ludvík Bohumil Kašpar, *Sebraná díla kazatelská*, 1893 (v I. dílu obsaženo *Umění kazatelské*, v II. dílu *Historia o umučení a smrti Ježíše Krista*, *Kázání XXI*, *Kázání vánoční*, *O vymítání němeého ďábelství*, *Matuzalém a Enoch*); Antonín Škarka, *J. A. Komenský, Duchovní písně*, 1952 (úplný soubor prací hymnografických). Mimo to vydala ČSAV *Komenského Opera didactica omnia*, 1957 (faksimile amsterodamského vydání z roku 1657 k jeho 300. výročí).

Ani edice jednotlivých prací neobsáhly dosud Komenského dílo v celém jeho rozsahu. Z nich vyšly ve znění originálu v poslední době (v závorce rok vydání a vydavatel): *Další napomenutí z Confessio 1662* (Theologická příloha *Křesťanské revue* 23, 1956, Rudolf Říčan); *De rerum humanarum emendatione consultatio* (první vydání celého souboru je připraveno pro tisk a vyjde v ČSAV za redakce Jaromíra Červenky a Vlasty Taťány Miškovské, s předmluvou Jana Patočky); *Haggaeus redivivus* (1921, Bohuslav Souček; s názvem

Obnova církve, 1952, Bohuslav Souček s předmluvou J. L. Hromádky); Historie o těžkých protivenstvích církve české (1922, F. M. Bartoš; 1952 znovu s úvodem Miloslava Kaňáka); Hlubina bezpečnosti (1920, Jan Václav Novák a Stanislav Souček); Informatorium školy mateřské (1947, Josef Hendrich; 1952, František R. Tichý); Janua linguarum reserata (1959, Jaromír Červenka; synoptické vydání pěti textů latinských a Dveří 1633); Kšaft umírající matky Jednoty bratrské (1927, Stanislav Souček; 1928, Jiří Václav Klíma; 1930, Rudolf Schams; 1946, Ferdinand Hrejsa); Labyrint světa (1940 a 1958, Vladimír Šmilauer; 1941, podle vydání z roku 1631, Josef Brambora s doslovem J. B. Čapka; 1958, Antonín Škarka; dosud nejlepší vydání textu z roku 1663 s podrobným komentářem a se zevrubnou studií); Listové do nebe (1902 a 1925, Jan Kvačala; 1930, Jiří Václav Klíma); Jana Amose Komenského mapa Moravy z r. 1627 (1958, faksimile s textem, Karel Kuchař; nutno však přihlídnout ke kritice Františka Crkovského v Slezském sborníku 56, 1958, str. 568n.); Moudrost starých Čechů (1901, Jan Václav Novák; 1954, František Svejkský, s reprodukcí mapy Moravy z roku 1627); Nedobytedlný hrad (1917, 1940, Bohuslav Souček); Orbis pictus (1941, František Oberpflalzer, v textové úpravě Josefa Chmely z roku 1833); Orbis sensualium pictus (1929, kriticky Hertvík Jarník; 1942, Antonín Dolenský); Orbis sensualium pictus quadrilinguis (tj. latinsko-německo-maďarsko-český; 1959, faksimile vydání, které 1685 vytiskl v Levoči Samuel Breuer; doslovy napsali Ludovít Bakoš pro vydání slovenské a Jiřina Popelová pro vydání české); O sirobě (s názvem Osířelým, 1940, Bohuslav Souček); Písně některé nábožné (1936, Eduard Kvasnička; úplné bibliofilské vydání rukopisného sborníku Národního musea IV E 18); Praxis pictatis (1922, František Zdychynec); Pres Boží (1918, 1939, 1945, Bohuslav Souček); Přemýšlování o dokonalosti křesťanské (1918, 1941, Bohuslav Souček); Retuňk proti Antikristu (s názvem O papežství, 1924, Bohuslav Souček); Smutný hlas zaplašeného hněvem božím pastýře (1916, Bohuslav Souček ve spise Truchlivý, znovu 1920 a 1946 s doslovem Arna Nováka); Triertium catholicum (1920, faksimile vydání z roku 1681, Jiří Václav Klíma); Truchlivý I—IV (1916, Bohuslav Souček).

V překladu vyšly v novější době zejména tyto práce Komenského (v závorce rok vydání a překladatel): Anďel míru (1926, bibliofilské vydání Josefa Hendricha s překlady do češtiny, angličtiny, francouzštiny a němčiny; 1938 pouze český překlad Hendrichův); Cesta světla (1920, Josef Šmaha); Didaktika analytická (1946, Helena Businská, úvod Bohumila Ryby; pod názvem Analytická didaktika 1947, Emanuel Čapek); Didaktika velká (1905, Augustin Krejčí, poupravil Jan Václav Novák; 1930, 1948 týž překlad v revisi, s úvodem a poznámkami Josefa Hendricha); Vel'ká didaktika (1954, Miloslav Okál, překlad do slovenštiny); Diogenes Kynik znovu na živu (1920, Josef Hendrich); Jednoho jest potřebí (1920, Jaroslav Ludvíkovský); Krátké dějiny církve slovanské (1893, Jaroslav Bidlo; pod názvem Stručná historie církve slovanské 1941, Josef Hendrich); Počátkové čtení a psaní (1946, Josef Hendrich); Polnice milostivého léta (nový český překlad pořídil a vydal 1945 Pavel Josef Chráška); Poselství Jednoty o vzácném statku jednoty (1940, Josef Hendrich, F. M. Bartoš); Prastaré obecně křesťanské náboženství (1951, Rudolf Říčan); Škola na jevišti (1947, Josef Hendrich, jen 4. a 5. hra); Tajná řeč Nathanova (1937, Josef Hendrich); Vír života (Křesťanská revue 21, 1954, Vlasta Taťána Miškovská); Vlastní životopis (1924, Josef Hendrich, překlad části spisu Continuatio Admonitionis fraternae); Všénáprava (Panorthosia, 1950, Josef Hendrich); Vševýchova (Pampaedia, 1948, Josef Hendrich); Závěť J. A. Komenského z r. 1668 (1942, Bohuslav Souček).

Korespondenci Komenského sebrali a vydali Adolf Patera, Jana Amose Komenského Korrespondence, 1892, a Jan Kvačala, Korrespondence Jana Amose Komenského, I 1898, II 1902. Jako dodatky ke své edici otiiskl Adolf Patera Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi, ČČM 73, 1899, k tomu vydal Korrespondenci a listiny Mikuláše Drabíka z let 1627—1671, ČČM 77, 1903, a 79, 1905. Další dopisový materiál uveřejnil Jan Kvačala v knize Analecta Comeniana,

Jurjev 1909, a George Henry Turnbull ve svých pracích uvedených dále. Drobnější nálezy uveřejnil František Hrubý, Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským, Archiv Komenského 13, 1932, a Bohumil Ryba, K latinské korespondenci J. A. Komenského, LF 73, 1949.

S dílem Komenského seznamují také výběry z jeho spisů, z nichž nověji vyšly tyto: Komenský ve světle svých spisů, vydal Josef Hendrich, 1941; Didaktické spisy (v novočeské úpravě Františka R. Tichého), 1951 a 1954; Praeceptor gentium — Vychovatel národů, 1955, uspořádali Josef Brambora a Jan Patočka (obsahuje latinské originály i překlady spisů: De cultura ingeniorum oratio, přeložil Jan Patočka, Typographaeum vivum, Traditio lampadis, přeložil Metoděj Klučka, a Ventilabrium sapientiae v překladu Františka Heřmanského); Gentium salutis reparator — Posel míru a blaha národů, 1956 (zde otiskány spisy Angelus pacis a Gentis felicitas v originále a v překladu Josefa Hendricha a Metoděje Klučky s doslovem Jana Patočky); Scholarum reformator pansophicus — Pansofický vychovatel, 1956 (obsahuje spisy E scholasticis labyrinthis exitus, Latium redivivum a Paradisus iuventuti Christianae reducendus v originále i s překladem a doslovem Jana Patočky); J. A. Comenius scholarum novi ordinis formator — J. A. Komenský tvůrce nového uspořádání škol, 1957, uspořádali a přeložili Jaromír Kopecký a Metoděj Klučka (otiskuje originály i překlady spisů potockých De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula, Illustris Patakiniae scholae idea, De eleganti elegantiarum studio oratiuncula, Fortius redivivus, Praecepta morum, Leges scholae bene ordinatae, Laborum scholasticorum Patakini obitorum coronis); Vybrané spisy I—III, Bratislava 1954 a 1956—57 (zde ve slovenském překladu Vel'ká didaktika, přeložená Miloslavem Okálem; Analytická didaktika, Informatorium školy materskej, Pansophiae prodromus, De cultura ingeniorum, Schola pansophica, Fortius redivivus, Methodi verae encomia, De utilitate accuratae rerum nomenclaturae, Praecepta morum, Leges scholae bene ordinatae a E scholasticis labyrinthis exitus s úvodem Juraje Čečetky; vybrané části z Historie o těžkých protivenstvích, z Labyrintu a z Panorthosie, Faber fortunae, Gentis felicitas, Angelus pacis, úvod napsal Peter Vajcik); výbor, který k oslavám Komenského 1957 vydalo UNESCO a který vyšel 1958 také v českém překladu a úpravě s názvem Jan Amos Komenský 1592—1670, může čtenáře české zajímat jenom pro úvodní studii, kterou napsal Jean Piaget (přeložila ji Vlasta Taťána Miškovská); z osmivazkových Vybraných spisů Jana Amose Komenského vyšel 1. svazek 1958 (správně 1959) za redakce a s úvodní studií Jana Patočky (otiskuje spisy Navržením krátké, překlad Velké didaktiky, Informatorium školy mateřské a Dvěře jazyků 1633; edice připravili Dagmar Čapková-Votrubová, Stanislava Vidmanová-Růžičková a Jaromír Červenka); 2. svazek, který přinese práce potocké a amsterodamské, je připraven pro tisk za redakce Jaromíra Kopeckého a Jiřího Kyráška; Apoštol míru J. A. Komenský, 1949, uspořádali Radovan Krátký a Václav Stejskal, s doslovem Josefa Polišenského. — Výbor z korespondence uspořádal Josef Hendrich, Listy státníkům a přátelům, 1939, a Bohumil Ryba, Sto listů J. A. Komenského, 1942 (vyšlo 1945).

O významnějších komeniologických nálezech poučují zejména tyto práce: Ján Čaplovič, Vzácne Comeniana evanjelickej cirkevnej knižnice, sborník Z bratislavských knižnic, 1950 (o konvolutu obsahujícím zejména původní tisky některých kázání Komenského i neznámé drobnější práce); George Henry Turnbull, Samuel Hartlib. A Sketch of his Life and his Relations to J. A. Comenius, London 1920; týž, Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers, London 1947; týž, Johann Mochinger's Opinion of the Didactica Magna of Comenius, VKČSN 1950; týž, Jana Amosa Komenského Dva spisy vševedné ..., I Praecognita, II Janua rerum (1643), 1951; týž, An Incomplete Orbis Pictus of Comenius, printed in 1653, Archiv Komenského 16, 1957 (autor v těchto svých spiscích a statích zpracovával i vydával komeniologické nálezy z objeveného archivu Hartlibova). Z dalších prací: Stanislav Souček, Komenský jako theoretik kazatelského umění, 1938 (rozbor nalezených

rukopisů Zprávy a naučení o kazatelství); též v uvedeném článku Nový Komenský, Naše věda 12, 1931, podává zprávu o svém nálezu unikátních komenian z rukopisného sborníku leningradského; z literárních historiků věnoval tomuto sborníku pozornost Antonín Škarka, Komenského rozprava O poezi české z leningradského sborníku, Slezský sborník 53, 1955 (rozprava je tam vydána); též, Nový komeniologický nález: Kázání pohřební nad P. Fabriciem z r. 1649, VKČSN 1938; o nejvýznamnějším z komeniologických objevů, pansofickém díle De rerum humanarum emendatione consultatio catholica (nalezeném v Halle roku 1935) informoval Dmytrij Čyževskij v několika statích: Foliové vydání všeobecného díla Komenského, Archiv Komenského 14, 1937; Analecta Comeniana, časopis Kyrios, 1937 až 1938; Komeniana knihovny sirotčince v Halle, ČMM 63/64, 1939 až 1940; Nová Komeniana hallská, SaS 6, 1940; Hallské rukopisy děl J. A. Komenského, Archiv Komenského 15, 1940, a Několik drobných komenian, SaS 8, 1942.

Z ostatní literatury o Komenském uvádíme jen výběr nejzávažnějších prací, soustředěných na otázky literárněhistorické: F. M. Bartoš, Kolem Komenského Historie persekucí, Archiv Komenského 14, 1937; též, Prvá česká kniha mladého Komenského, tamtéž 15, 1940; též, Nový, falešný a přece pravý Komenský, ČČM 69, 1950; J. B. Čapek, Jest Komenský osobnost barokní?, Naše doba 52, 1946; též, K žalmové poesii reformačních humanistů, Archiv Komenského 14, 1937; též, Komenského význam básnický a literárně zákonodárný (v souboru Záření ducha a slova, 1948); Jaromír Červenka, Nejstarší Komenského Dveře jazyků, Archiv Komenského 17, 1958; Dmytrij Čyževskij, Comenius' Labyrinth of the World: Its Themes and Their Sources, Harvard Slavic Studies 1, 1953; též, Das „Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens“ des J. A. Comenius, Wiener Slavistisches Jahrbuch 5, 1956, přesvědčivě ukazující, že Komenského sloh je barokní; Julius Heidenreich, K slovní výstavbě mladých děl Komenského, Český časopis filologický 2, 1943—1944; Josef Hendrich, „Rytmy“ u Blahoslava a Komenského, Slovesná věda 3, 1949—1950; též, Comeniana, VKČSN 1950; Heinrich Kunstmann, Die sichtbare Welt Comenii, Die Welt der Slaven 2, 1957; Łukasz Kurdybacha, Inscenizacja Januy Komeńskiego, Archiv Komenského 16, 1957; Jaroslav Ludvíkovský, Komenského Praecognita Pansophica, Archiv Komenského 16, 1957; Jan Václav Novák, Labyrint světa a ráj srdce J. A. Komenského a jeho vzory, ČČM 69, 1892; též, Poměr Jana Amose Komenského k humanismu, Sborník filologický 5, 1915; též, České překlady t. zv. Catonových dvojverší, LF 42, 1915; Albert Pražák, Příprava ke Komenského Listům do nebe, Slavica 18, 1947; Rudolf Říčan, Komenského „Retuňk proti Antikristu“, Theologia evangelica 3, 1950; též, Komenského Boj Michala s drakem, tamtéž 4, 1951, a LF 3 (78), 1955; Stanislav Souček, Komenského „Labyrint“ u nás a v cizině, Archiv Komenského 7, 1924; též, Dva české prameny „Labyrintu“, LF 51, 1924; též, Komenský a české písemnictví jeho doby, Ročenka Masarykovy university (Inaugurace rektorů 1930 až 1931); též, Komenský a bible Kralická (sborník Bible a český národ, 1935); též, Dva literární soupisy v „Labyrintu světa“ J. A. Komenského (sborník Mélanges P. M. Haškovec, 1936); František Svejkovský, K otázce lidovosti v díle J. A. Komenského, Česká literatura 2, 1954; Antonín Škarka, J. A. Komenský v souvislostech české národní literatury, Česká literatura 6, 1958; František Tichý, J. A. Komenského spisek o andělech, LF 2 (77), 1954; George Henry Turnbull, The Pansophiae Diatypsis of Comenius and its Continuation, Archiv Komenského 16, 1957; též, Plans of Comenius for his Stay in England, Archiv Komenského 17, 1958; Jan Uher, Komenského Praxis pietatis, ČMM 55, 1931; Vlastimil Uher, J. A. Komenského Listové do nebe, Slezský sborník 53, 1955. Studie zaměřené literárněhistoricky doprovázejí rovněž některé edice spisů Komenského, uvedené dříve; z nich viz hlavně studii Antonína Škarky Komenský jako hymnograf a jeho místo v dějinách české duchovní písně (při uvedené edici J. A. Komenský, Duchovní písně, 1952).

Z prací všimajících si především otázek pedagogických a filosofických jsou pro

literární historii nejzávažnější zejména tyto: Josef Hendrich, Příspěvky ke studiu Komenského, Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě 5, 1927; týž, Světový úspěch J. A. Komenského, Věda a život 11, 1945; Anna Císařová-Kolářová, Dílo J. A. Komenského v SSSR, Pedagogika 3, 1953; Bohumil Ryba, O Komenského neznámém spisku „Kořenové jazyka českého“, LF 73, 1949; týž, Komenského pokrokový latinský pravopis a návrh na jeho transkripci, LF 73, 1949; Karel Svoboda, Komenského názory na řeč, ČČF 1, 1942 až 1943; František Kutnar, Pojem národa v Komenského Gentis felicitas, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, oddíl historie, 1954; Jaroslav Ludvíkovský, Komenského Metafysika z leningradského rukopisu, LF 3 (78), 1955; Jan Patočka, Cusanus a Komenský, Pedagogika 4, 1954; týž, Bacon Verulamský a Komenského Didaktika, Pedagogika 6, 1956; týž, Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů, Pedagogika 6, 1956; týž, Filosofické základy Komenského pedagogiky, Pedagogika 7, 1957; Klaus Schaller, PAN — Untersuchungen zur Comenius - Terminologie, Haag 1958.

Příspěvky k poznání života a díla Komenského přinášejí odborné komeniologické časopisy: Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 1892—1919 a Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského (svazky 1—15 vyšly v letech 1910—1940, obnoven svazkem 16 s názvem Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského — Acta Comeniana, 1957); další příspěvky přinesl sborník Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů, který uspořádal Jiří Václav Klíma, 1942 a 1947.